KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXVIII. évf. Martius—Aprilis. 2-ik füzet.

A parsismus behatása az islamra.

Jeles tudósunk Goldziher Ignácz, az islamismus egyik világhírű kutatója s egyike a legfőbb tekintélyeknek ezen a téren, *Islamisme* et *Parsisme* czím alatt egy alapvető felolvasást tartott az 1900-ban Pársban egybegyűlt nemzetközi vallástörténeti congressusnak september 6-dikán tartott gyűlésén.[1] A szerzőre való tekintettel s a tárgy fontosságáért egyaránt óhajtandónak tartom, hogy a felolvasás a mi theologiai irodalmunkban is minél inkább ismertté legyen s érdeme szerint méltányoltassék; ez okon vállalkozom rövid ismertetésére.

A moslim hagyomány *(hadith)* csak is az islam benső erőinek, tulajdonságainak kibontakozásait világosítja meg, de magában véve még nem elegendő a vallásrendszer teljes egészének megismerésére, mert a külső benyomások igen számosak voltak s ezeket épp annyira kell ismernünk, mint a benső erők minőségét s fejlődését. A mohamedán irodalom mindenkor elismerte ugyan a zsidó- és keresztény vallás befolyását az islamra, de nem *expressis verbis*, nem állitólagosan, hanem kerülő úton; ez a szokásos kifejezés *khalifuhum* „különbözzetek tőlük" szintén elismeri a hasonlóságot, de nem hogy azt beismerné, hanem inkább eltilt tőle. Hanem egész a legújabb időkig kevesebb, sőt mondhatni kevés figyelemmel voltak egy harmadik külső tényezőre, a mely pedig igen jelentékenynek látszik, ha közelről vizsgáljuk, u. m. a parsismusra, a perzsa befolyásra. Külföldön az egy *Blochet* foglalkozott e befolyással, úgy, a hogy a vallástudomány jelen színvonala igényli.

A sassanida mívelődés több irányban hatott a perzsa birodalommal határos s tőle távolabb eső különböző népekre, így mi ránk magyarokra is, mint a hogy azt „Relationum Hun-

[1] L. „Actes de premier congres international d'Histoire des Religions" első részének 119—147 l.

garorum stb." czímű művem néhány helyén igyekeztem kimutatni, így az arab népre is döntő befolyással volt, melynek az islam előtti szellemi tevékenységét leginkább a költészet s régi vallásuk hagyományai táplálták. Goldziher I. nemcsak állítja, de bebizonyítja, hogy az arab historiographia a perzsa királyi annalisokban gyökeredzik s eredete ezekre viendő vissza s hogy az islam előtti arabok a történeti érzéket teljesen nélkülözték, s hogy visszaemlékezéseik a K. u. VI. évszáznál alig szállanak régibb időre, a déli törzsek északfelé húzódott vándorlásaik kivételével. A mint az arabok elfoglalták *Irákot* s ilyeténképpen a régi parsismus terűletén megkezdődött a perzsa néplélekkel való gyakoribb érintkezésük, legott kezdetét vette a parsismus vallási perceptioinak befolyása a győző s hódító arabok hitéletére. Perzsa theologusok, mondja Goldziher, az általuk elfogadott új vallásba belévegyítették hagyományos hitelveiket s a győzők saját vallásos alapjuk szegénységét a legyőzöttek vallásának sokféle elemeivel gazdagították s ilyeténképpen az islam Irákban s legkülönösebben az ott alapított basrai s kufai iskolákban sok tekintetben új alakulást nyert a régiből, újabb kibontakozást a régi alapon. Ez a befolyás a maga teljességét ama nagy állami forradalom által nyerte, mely a hidsra 128-dik évében az Omájjádák trónjára az Abbaszidákat emelte.[1] Ez nem annyira egy politikai rendszer változtatás volt, mint inkább egy nagy fontosságu vallásos forradalom.[2] Az Omájjádák világi uralkodók voltak, a kik az arab hagyományokat Damask városában, a nagy puszta szélén, megőrizték, mondja Goldziher, míg az Abbászidák államukat politikai és egyházi alapelvekre építették. Székvárosukat Anbárra és Bágdádra, a sassanida birodalom központjára helyezték s e birodalom sajátos hagyományait is elfogadták; többé nem az arab *seikh* czímet viselik, hanem a perzsa királyét, tekintélyüket isteni hivatásukra alapítják, magukat, mint a sassanidák, *baghiknak*, „istenieknek," szeretik tekinteni s tekinttetni, királyságukat egyháziasan rendezik be, melynek ők nemcsak világi fejedelmei, de egyházi fejei is s a vallásos élet javitása az a főczél, a mely felé leginkább törekednek.[3] Perzsa nagyhirű fejedelmekhez, így *Arde-*

[1] L. a. 123. l.
[2] U. o.
[3] A 124. l.

sirhez, óhajtottak udvari költőik által hasonlíttatni.[1] A *dogma* s a dogmának nyílt bevallása, nem csupán theologiai követelmény volt náluk, hanem mindezt, mint szerzőnk írja, az Abbászidák nagyfontosságú állami ügygyé tették; a *szunnát* a dogma rangjára emelték, különböző transcendentalis kérdést is dogmává tettek, s üldözték azokat, kik ezekben nem hittek vagy ezekről másképpen vélekedtek. Igy tettek sassanida elődeik is, kiknél az igaz hivők *bih din* „jó hivőknek" s a szerintük eretnekek *bed din*-eknek, „rossz hivőknek" neveztettek. — A parsismus befolyása az islamra nemcsak a nagy általánosságokban, hanem a különleges jogi szokásokban és a hitre tartozó dolgokban is feltűnik, így a tisztasági törvényt, a Korán kisebb-nagyobb szövegeinek felmondásában rejlő érdemet illetőleg, melyekben az arab felfogás a perzsával teljesen megegyez, mert a régi perzsák is a *Vendidad* szövegeinek felmondását nemcsak a felmondóra nézve tartották megjutalmazandó érdemnek, hanem, ha ez másnak, élőnek vagy holtnak érdekében történik, arra nézve is érdemszaporítónak, bűnbocsánatot eszközlőnek lenni állították.[2] Igy az imádságnak értékét az arabok épp úgy hitték, számok és súlyegységek által meghatározhatónak, mint a parsi theologia. Erre nézve érdekes példát hoz fel szerző egy olyan moslim esetében, ki Mekkából Jeruzsálembe költözik s ez által imádságai értékük háromnegyedét veszítik el. A többi jó cselekedetet is az arabok épp úgy, mint a párszik, különböző számértékekkel tartják kifejezhetőknek s mellékkörűlmények által értékükben apaszthatóknak. Igy annak jó cselekedetei, ki házánál kutyát tart, a pásztorlásnál megkivántató kutya kivételével, értékükben két *kirat*-tal csökkennek.[3] A parszi tan szerint a jóknak 99.999 védő szellemei vannak, kik a hasonló számban levő gonosz szellemekkel küzdenek. A holtak részére hozandó áldozatok 33 darab paszulyt s 33 tojást igényelnek. Hasonló számbeli meghatározások fordúlnak elő az islam theologia könyveiben is, így p. o. a moslim theologusok azt tanítják, hogy egy térdeplésnél 333 csont és 333 ideg dicséri Istent.[4] Még az imádság idejét vagy időközeit illetőleg is a

[1] A 124. l.
[2] L. a 129. l.
[3] A 131. l.
[4] A 132. l.

parsi befolyás megváltoztatta a moslimok régi rendjét, a melyet a reggeli s estéli ima alkotott; a próféta ezekhez utóbb hozzáadta az *al-wusta* „a közép“ imádságát s ilyeténképpen a héber befolyás az imádság arab sorrendjét a héberéhez hasonlóvá tette. A perzsáknál az imának öt időpontja volt, melyeket *gáh*-oknak neveztek („idő,“ illet. „az imádság ideje“); a parsismus befolyása az arabokra az imádság ötös beosztását velük is elfogadtatta, mert ők sem akartak a buzgóságban a perzsa hivőknél hátrább állani.[1] Egy más jelentéktelennek látszó és azért mégis az illető vallásfelekezetekre nézve nagy fontosságu dologban is meg van a teljes egyezés a parsismus s az islam vallási szokásai közt s ez a „fogtakarítás,“ melyről azt mondja Mahommed, hogy egy imádság, melynek elmondása előtt az imádkozó fogait megtakarította, többet ér, mint 75 más imádság.[2] Már Mahommed előtt arab kereskedők s utazók, ezek közt *Al-Ac sa* költő, behatoltak a sassanida birodalomba[3] s *Hira* városa, az arab költők és más arab nemzetbeliek által látogatott főváros, az arab udvartartás mellett is a perzsa élet képét nyújtotta.[4] Innen aztán a perzsa népélet s művelődés elemei, mint szerzőnk megjegyzi, könnyen terjedhettek át Észak- és Közép-Arabia városaiba, s ez ősrégi érintkezésnek számos nyomai maradtak meg ama perzsa nyelvi-kölcsönökben, a melyeket a régi arab nyelv előmutat.[5] Az islam előtti arab költők műveiben a perzsa állapotokra, szokásokra, erkölcsökre, eszmemenetre való vonatkozások bőven fordúlnak elő s az egyik költő azzal vádolja ellenfelét, hogy perzsa mód szerint él.[6] De, mint Goldziher megjegyzi, az araboknak nem is kellett perzsa határra lépniök, hogy perzsákkal találkozzanak, azokat megtalálták saját területüken is, így szorványosan több helyen, a hol perzsa kereskedők telepedtek meg, vagy bányászok mívelték az arany-bányákat, s egy arab törzs a *Bahrein* mellékén, a *Banu Idsl*-ek, teljesen perzsává hasonúltak által. Mahommed idejében Dél-Arabia (*Jemen*) a sassanidák főhatósága alatt állott,[7] tehát

[1] L. a. 133. l.
[2] A 134. l.
[3] A 140. l.
[4] U. o.
[5] L. a. 140. l.
[6] A 141. l.
[7] A 141. l.

ott is a persa- s arab-népszellem tartós érintkezésben voltak egymással s az északi arab törzsek ezekkel sűrün érintkezve, mint szerzőnk mondja, onnan nemcsak árukat kaptak, de eszméket is.[1] Ugyan Jemenben az arabokra az ottani keresztény vallás is befolyással volt.

Mahommed ismerte a *madsus*-okat s azok tudományáról hallott s őket a zsidókkal, sabeusokkal s keresztényekkel együtt szembe állította a bálvány-imádókkal[2] (a XXII. *szurat*, 17.) Mohammed a szombat napot nem tartotta a nyugalom napjának s szerinte Istennek a világteremtés hat napja után nem volt szüksége nyugalomra, s az arab péntek ünnepe nem Isten pihenését ábrázolja, hanem a hétnek az a napja, mely az imádságnak, az Istennel való foglalkozásnak van szentelve.[3] A párszik tana szerint a világ nem hat nap alatt teremtetett, hanem a teremtésnek hat korszakra volt szüksége; az egyes korszakoknak ünnepeik voltak, de nem a befejezésnek, s Isten e tan szerint a világ megteremtése után nyugalomra nem szorúlt. Ez a parsi hit, szerzőnk szerint, nagy hatással volt Mahommedre, ki különben is Isten tökéletességével nem tartotta megegyeztethetőnek azt, hogy valaha elfáradhatott volna.[4]

Jeles tudósunk Goldziher az általa előadattokat csak mint „hypothesis"-eket kivánja tekinttetni. Az ilyen nyilatkozat illik a nagy tudóshoz, de a mikor a hypothesis a történeti bizonyosság minden kellékével bír, az bizony több hypothesisnél s a tények és valóságok közzé bátran felvehető.

[1] A 141. l.
[2] A 142. l.
[3] A 146. l.
[4] A 146. l.

Gr. Kuun Géza.

A Manchester College és dr. Drummond.

A Manchester College theologiai akadémia. Az angol unitáriusok 1785-ben alapították Manchesterben, honnan Yorkba, innen ismét vissza Manchesterbe, később pedig Londonba vitték, innen 1899. őszén, mint egyetemi városba, Oxfordba helyezték át.

E theologiai akadémia alapításának története érdekes világosságot vet az angol egyházi életre a XVIII. században. Akkor még ott is az uralkodó egyház vezetett, annak kezében volt a nevelés és oktatásügy, az szabta meg az irányt a nemzeti és társadalmi, az egyházi és politikai életre. Az egyedűl idvezítő római katholikus egyház, mely türelmességéről nem igen volt nevezetes, rég elveszítette a talajt lábai alól, de az anglikán egyház annál szilárdabban állott. S mivel elődjének, a római kath. egyháznak lépett örökébe, ennek hagyományos szokásait, tulajdonságait igyekezett megtartani. Azt hitte, hogy kényszerítő eszközökkel még mindig oda lehet terelni az embereket, a hová ő akarja; s a lelkiismeretet és gondolatot könnyen rácsoskerítés közé lehet zárni. Nem gondolta meg, hogy minden actiónak meg van reactiója, hogy a börtön falai közt a legnagyobb a sóvárgás a szabadság után, a fogoly rázza meg leginkább béklyóit, hogy azoktól szabaduljon s az elnyomott művészi találékony észszel keresi a szabadságot.

A 18. százban nem járt kedvező idő Angliában a *nonconformistákra*, ezek közt az unitáriusokra sem. Hogy egyebet ne említsünk, a nemzet nevelésügye teljesen az anglikánok kezében volt, s a nemzet, az állam vagyonából felépűlt tanintézetekben, egyetemeken, különösen a vallásos nevelést illetőleg, nem volt helye a nonconformistáknak. Ezeknek, bárha hozzá is járultak adójukkal a nemzeti és vallásos nevelésügy előmozdításához, külön, saját vagyonukból kellett intézeteket alapítaniok és így övéikről s egyházi érdekeikről, hiveik neveléséről gondoskodniok.

Ily körűlmény között, melyet egy író az angol egyháztörténelem szégyenének nevez, alapították az angol unitáriusok nevezett *theologiai akadémiájukat.* Nem úgy, mint azt a kitagadóknak viszonzásul a nonconformisták legtöbbjei tették, hogy érvényre jusson a „fogat-fogért", vagy „szeget-szeggel" elv, hogy t. i. ők is kizárják saját tanintézeteikből azokat, a kik nem unitáriusok, hanem alapították a valódi keresztény testvériség, a tiszta szellemi és lelkiismereti szabadság, az emberi legszebb jellemvonások érvényre juttatása mellett. Az alapítók így gondolkoztak: panaszkodunk, hogy becsületes külön nézeteink miatt ki vagyunk zárva hazánk tanintézeteiből; ily okon ne zárjunk mi ki senkit akadémiánkról. Fáj nekünk, hogy megtagadták tőlünk polgári jogainkat és épen ezért, mégha sohase ismernék is el, hogy mi a nemzetnek részei vagyunk, bizonyítsuk be ezt czéljaink nemessége és nyílt magunkviselete által. Létesítsünk oly alapon egy tanintézetet, a milyenen kellene állania összes nemzeti intézményeinknek. Elég, ha máshelyeken megakasztják utjában az igazságot; a türelmetlenség elve által meggátolják az emberiség haladását, dogmákkal lelánczolják a gondolat erejét és a szellem vágyódását; mi ne tegyünk megszorításokat, mi, elhagyván az osztály gondolatok szük körét félelemmel, szeretettel lépjünk az igazság Istenének színe elé s vigyünk egyedül neki hódolatot. *Szabadság a tanításban, szabadság a tanulásban* és vizsgálódásban. Ez elvet mondták ki, ezzel alapították meg az intézetet. Nem kérdezték aztán a belépő tanulótól: mely egyház tagjának vallja magát, minő vallásos meggyőződéssel jött? Kilépése alkalmával se vonták kérdőre, nem kellett egy és más dolgokra fogadalmat tennie. Csak arra igyekeztek megtanítani: „fiacskáim szeressétek egymást", s „keressétek az igazságot és az igazság szabadokká teszen titeket." Nem kérdezték a tanártól, hogy az unitárius, vagy más egyház tanait tanítja-e, hanem azt mondták: „keressed az igazságot alázatossággal, de nagy szorgalommal; hirdessed azt őszinte tiszta szeretettel, Isten iránt való félelemmel, az úr Jézus gyöngédségével és önzetlenségével, az emberek iránti tisztelettel és becsüléssel." Vagyis, mint dr. Barnes az intézet megnyitása alkalmával kifejezte: „templomot emeltek, melynek homlokzatára se tudományos, se theologiai irányzatát illetőleg, egyetlen emberi *nagy vezér* neve sincs felírva, mert e templom tisztán az *igazságnak, a szabadságnak és vallásnak* van szentelve."

A Manchester College 1785-ben létesíttetett s kezdette meg működését. Az alapításkor kimondott elvet, a vizsgálódás és kutatás szabadságának, a nemes vallásosságnak és a tiszta szeretetnek elvét ez ideig mindig nemcsak jelszavának ismerte, hanem azoknak megfelelni is igyekezett s minden oldalról érdeklődő figyelemmel és meleg rokonszenvvel kisértetett. A tudománynak, bölcsészetnek és theologiának, a már több mint száz éves élete alatt, legjelesebb képviselői foglalták el és töltötték be méltókép tanszékeit, mint Wellbeloved, Kenrick, Newman, Gaskell, Vance Smith, Russel Martineau, J. J. Tayler és dr. Martineau Jakab, a kiváló bölcsész, ki csaknem egy félszázéven keresztűl volt kitünő tanára és igazgatója az intézetnek. E nevek tudományos, bölcsészeti, irodalmi míveltséget, nemes lelkiismeretességet és önérzetet, emelkedett vallásos érzést és kiváló jellemeket jelentenek, melyre bármely intézet büszke lehetne. S ha valami felemelő és egyszersmind alázatosságra tanító is van az intézet életében, azok ama megszentelt emlékek, melyek ahoz, mint a hit és szabadság otthonához vannak kötve, melyek jelentéktelenek bár a világ szemében, de nagyok a czél épségben tartására és a czél megszentelésének tisztaságára. Bölcs tanítóinak vezetése alatt, bárha ki volt is zárva az intézet a kereszténység nagyobb egyházainak látható aklából nem szoritkozott szűk korlátok közzé, hanem láthatatlan közösségben élt minden korban annak nemeseivel, szentjeivel s minden partról gyűjtögette az igazság gyöngyszemeit és mindaddig, míg szilárdan ragaszkodik elvei épségéhez, s a testvériség terjesztéséért lealázó egyességre nem lépik, élete nem egy felekezeté, hanem az Isten országáé, mely széles birodalmát kiterjeszti minden felekezetre és szellemének egységébe befogadja a részszerü igazságokat.

Ez intézetnek volt növendéke, később tanára és már tizenhat év óta igazgatója dr. Drummond Jakab. Születésére nem angol, hanem ír eredetü. Világos, önálló, tiszta gondolkozó fő, széles látkörrel, mélyreható belátással. Logikája szigoru, minden szavának megvan jelentősége. A miről ír vagy beszél, azt már minden oldalról feldolgozta érzelmi és értelmi világa. Nincs benne a legkisebb önhittség; a makacsság, az elfogultság távol állanak tőle. Mély kritikai belátással, kiváló bonczoló erővel szedi apró részletekre a bibliát és a pro és contra érvek meg-

hallgatása után alkotja meg, hogy mi *lehet* az igazság. Szándékosan írám *lehet*, mert bonczoló agya mélyebbre és mélyebbre akar hatni mindig az absolut igazság felé s míg egyfelől meg van győződve, hogy a mit megállapított: az igazság, addig másfelől a bibliával szólva „mivel Isten az igazságokat kijelentette a csecsszopóknak", mindig lesi: honnan és hol bukkan elő egy sugár, mely az igazságról még inkább és inkább meggyőzné, avagy, hogy bár egy lépéssel az absolut igazsághoz közelebb vinné. Ezért nincs kérdés, nincs felszólalás, vagy egyes érvei ellen ellenvetés, melyet bármely tanítványától, vagy bárkitől jön is, számba ne venne, kellőkép ne mérlegelne. Különös kritikai tehetségével, mely egyik főjellemvonása, s melylyel már ifjú korában magára vonta a figyelmet, kihalássza a szentatyák és a jeles theologusok műveiből a legszebb gyöngyöket. Míg egyfelől semmivé teszi halom számra összeírt műveiket, addig mindenikben feltalálja a jót és hasznost. Az írók lelki állapotát is kikutatja, mikor birálja. A bibliai könyvek kronologiáját biztos kézzel kezeli. De alig képzeli az ember, hogy e mélyreható biráló míly tiszta, önzetlen, felemelő szeretetet, erős hitet hord keblében. Neki Isten neve, valóban szent, előtte mély alázatossággal hajlik meg. Valahányszor Isten nevét ajkán kiejté, mindannyiszor csaknem reszket s alázattal borúl le. Erős hite van a jónak és igaznak előbb-utóbbi győzelmében. Végtelen szerény s talán tulságig alázatos. Életét szüntelen munkában tölti, oly munkában, a mire Isten és emberek által elhivatott. Munkái, melyeket olvasni, tanúlmányozni gyönyörüség, egymás után hagyják el a sajtót. Ma Angliának egyik nagy theologusa.

Az intézet százéves fennállása alkalmából tanítványaihoz intézett beszéd és tanulmány (Retrospect and Prospect) leginkább tájékoztat, részben magának az intézet munkájának befolyásáról és hatásáról, részben pedig dr. Drummond szabadelvű vallásos gondolkozásáról és theologiájáról.

Elődeiről így emlékezik meg. „Oly embereknek vagyunk szellemileg utódai, a kik tudták, hogyan kell szenvedni népszerütlen meggyőződések megtartásáért, kiknek erős hitük volt, hogy az isteni igazság akkor fogja legbiztosabban megtenni útját, ha az önmaga saját isteni erejével az emberiség értelméhez és lelkiismeretéhez felebbez. Jól látták ők, hogy tanítványokat nem lehet ostorral kapni és a kereszténységben nem lehet senkit

hálóval és békóval megtartani. Alázatosságukban, melyet az Istennel való közösségükből nyertek, mélyen érezték, mennyire csalatkozhatik az emberi itélet; ezért az elért eredményt nem állították fel absolut igazság gyanánt, melyet mindenki elfogadni tartozik. Emlékszem, gyakran hallottam, mint ifjú, a buzdítást: felekezeti korlátot sohase állítsatok az Isten és lélek közé, hanem keressétek az igazságot félelemmel, tisztelettel és alázatossággal abban a reményben, hogy biztosan meg fogjátok találni. S a mint az idő telt, e nemes, bizalmat és reményt adó buzdítások előtt mindig meghajoltam, valahányszor az emberi élet sötétebb hátterét, a léleknek a bűnösségtől való félelmét, az Isten megtérítő erejének szükségét akartam megismerni. E szabadságban táplált jellemek rendesen az egyszerűségben, odaadásban, magas erkölcsi érzésben, emberi jogok méltánylásában és a türelmetlenség és elnyomás iránti ellenszenvben tüntek ki s meg van náluk amaz irányban való növekedés feltétele, hova az isteni szellem vezeti. A szabadságra való hivatás jelszavát is elődeinktől örököltük, kik ádáz és nyomoruságos időkben oly szent jogokat szereztek meg számunkra, melyeknek életünknél is becsesebbeknek kell lenniök. Ez elődök közül csak Priestleyt említem meg nyugodt, értelmes és tudományos kutatásaival és az amerikai Channinget, ki tisztán állította előnkbe, hogy az emberi léleknek elidegenithetlen joga önmagára közlekedni az igazság szellemével s ki folyton magasabb és nemesebb életre hivogatott annál, mint a mely felekezeti korlátok közé szorítható. Ez emberek magasabb útat tártak fel előttünk, mint a felekezeti kereszténységé s megvalósították Pál apostol tanítását: „mindeneket megpróbáljatok és a mi jó, azt megtartsátok“; „legyen minden ember teljesen meggyőződve az ő elméjében;“ nem a betű, hanem a szellem, nem a tudomány, hanem a szeretet, nem Pál, vagy Apollos, vagy Kefás, hanem a Jézus Krisztus“.

Kérdés most, hogy az említett elvekkel és szellemben létesített a már több, mint száz éven át működő intézet, illetve jelzett álláspontja minő *befolyással* volt a theologia tanítására és tanulására? E kérdésre dr. Drummond a következőkben adja meg a feleletet.

„Egyszerűen azzal, hogy a theologiai tudományokat ugyanarra az alapra helyezte, melyen az emberi tudomány más tárgyai állanak. A geologia tanára nincs arra kötelezve, hogy

valamely theoriát tanítványai lelkébe okvetlen bevéssen; de igenis köteles részletesen előadni azokat a tényeket, melyeken tudománya alapszik és a vezérelméleteket, melyek ama tényeken alapulnak és ezekből összevonván az eredményt, köteles kimutatni az okokat, melyek azt igazolni látszanak és az ellenvetéseket, melyekkel azt támadják. E módszer biztosítja őt, hogy részleteiben és általánosságában ura legyen tárgyának, hogy állításai határozottak és tiszták legyenek és a bizonyítékok mérlegelésénél, pontosságot, óvatosságot és őszinteséget kövessen. Hasonlóképpen a theologia tanára is nem arra való, hogy bizonyos kiváltságolt iskola érdekeit mozdítsa elő, hanem, hogy a mennyire csak teheti, történelmi és lélektani szilárd alapra helyezze azt a tudományt, melyen a theologia igazságai nyugosznak és részrehajlatlan belátással írja le ama nagy gondolatokat, melyek által a vallásos tények általánossá lettek és theologiai rendszerbe szedettek. Ezek után pedig saját nézetét oly világosan kell meghatároznia és őszinte érvekkel támogatnia, hogy ha bárki is elfogadja nézetét, legyen az az értelem tiszta meggyőződésének eredménye; ha pedig visszautasítja, ne vádolhassa azzal, hogy a bizonyítékok döntő részét elhallgatta, eltitkolta, vagy félremagyarázta.

Világos ezekből, hogy helyzetünkben nem szabad bizonytalan és laza gondolatokkal állani elő, vagy a theologiai tanok iránt közönyösséggel viseltetni. Módszerünknek ezért oda kell irányulni, hogy a tények megvizsgálásánál a legnagyobb pontosságra és teljességre törekedjünk, gondolataink szabatosak, állításaink határozottak legyenek. A szabság elvét fenn kell tartanunk, mert csak a szabadságban fejtheti ki az ész teljes erejét, s ott menekül meg a bizonytalanságtól, alkudozástól és ama ködös légtől, melybe a félénkség a támadások elől vonulni szokott.

E módszer semmi viszonyban sem áll a *tagadással*, vagy a mint *tévesen* nevezik, az *előhaladott* eszmékkel. Sőt ellenkezőleg, ez nyujtja a legnagyobb biztonságot a reactios irányu tagadás ellen s nyitja meg az útat a rendes előhaladásra a magasabb és gazdagabb igazságok felé. Nagy tévedés összezavarni a szabadságot azzal a lenézéssel, mely a hit uralkodó formái ellen nyilvánul, vagy rémülettel azt kiáltani: ha megengedjük az embereknek, hogy dogmai megszorítás nélkül vizsgálják a kereszténységet, akkor azt bizonyosan visszautasítják. A kik

e vádat emelik, bárha maguk nem is tudnak róla, elveszítették a keresztténységben való hitüket s nagyon gyenge fogalmuk van Krisztus kikutathatatlan gazdagságai felől. Mi nyiltan hiszszük és hirdetjük, hogy az igazság kibírja szemeink merev nézését, s minél komolyabban, minél részrehajlatlanabbul tanulmányozzák az emberek a keresztténységet, annál inkább fogják, mint saját magukban levő szabadító erőt, azt megvalósítani, s annál inkább jőnek rá arra, hogy az új testamentum nemcsak megédesiti szivök érzelmeit, irányítja életüket, hanem egyszersmind megszenteli gondolataikat és szélesbiti eszméik működésének is látkörét. Mi becsüljük szabadságunkat; de nem azért, hogy a saját magunkat rászedő előitéletek szűk ösvényén szabadon mozoghassunk, elzárván az útat magunk után; nem azért, hogy egy nagy és tiszteletreméltó egyháznak a szentség jellegével követelt csalhatatlansága helyébe a tudatlan önhittséget, vagy a makacs elbizakodottságot állítsuk; nem azért, hogy tiszteletlenséggel, sértő, selejtes kritikával illessük ama hitformákat, melyeket el nem fogadhatunk: nem, nem ezekért becsüljük mi saját szabadságunkat, hanem azért, hogy mélyebben pillanthassunk be az Istenség életébe; láthassuk kutató szemeinkkel az ő szellemének az emberi történetben való megnyilatkozását, s nyerhessünk kijelentett világosságáról mélyebb magyarázatot; becsüljük azért, hogy juthassunk közelebb az igazság központi egységéhez, javítgassuk itéleteinket, szabaduljunk meg régi hibáinktól s tartsuk füleinket mindig nyitva a magasabb hangok, a magasztosabb hármonia befogadására, míg saját egyéni és korlátolt lényünknek tökéletlen és külön hangjai elvegyülnek az Isten gyermekeinek egységes karénekébe. Nem az a mi hivatásunk, hogy orthodoxiát, vagy heterodoxiát tanítsunk, vagy hogy a küzködő, kifáradt világba újabb harczi jelszót vigyünk, hanem, hogy legyünk szolgái az igazságnak, követei a békességnek és szóljunk így testvéreinkhez: szüntessétek meg a hiába való vitát, a kölcsönös vádaskodást és lépjetek tiszta, gyermeki szivvel abba az életbe, mely az embernek világossága. Ez a mi eszményünk! De ezt még nem értük el".

Most ama kérdés áll előttünk, hogy *e szabadság mily befolyással volt a theologiai álláspontra?* E kérdésre részletes feleletet adni igen terjedelmes volna, azért meg kell elégednünk azzal, hogy csupán egyes oly általánosabb és főbb eredményekre

mutassunk rá, melyeket annak befolyása alatt a vallásos gondolkozás elért. Dr. Drummond ezekről így szól.

„Először is meg kell jegyeznünk, hogy míg nem zárta ki egyfelől a komoly vitatkozást és a vélemények ellentétét, melyek különböző időkben a régi és újabb nézetek között felmerültek, addig másfelől biztosított az egyéni irányzatok önkényes és jogtalan elnyomása ellen is és nyitott utat hagyott az előhaladásra. Ezért bárminek tekintik is mozgalmunkat, azt soha se vezette erőszakos reactió, sem pedig ellenszenvre okot nem adott. Annak inditó oka egyszerüen az igazság szeretete volt s czélja pedig nem az, hogy a tévedést romboló buzgósággal támadja, hanem, hogy vezessen mindnyájunkat magasabb igazságra, érthetőbb és egységesebb elvekre, továbbá, hogy a hol tévedést fedezünk fel, ott ne elégedjünk meg a csupa tagadással, hanem reconstruáljuk a gondolat régi formáit úgy, hogy midőn az tetszetősebbé lesz az újabb tudomány előtt, egyszersmind nyerje vissza régi szellemi szépségét és kifejezés teljességét. Ennek az lett az eredménye, hogy míg teljes megfontolással nyitva tartottuk ajtónkat a modern cultura összes befolyása előtt, addig a kereszténység határain mindig belől maradtunk és pedig nem a külső kötelezettség kényszere miatt, hanem egyszerüen azért, mert a kereszténységnek saját önmagában rejlő ereje és igazsága tiszteletet és hódolatot parancsolt. Szükségtelen talán megjegyeznem, hogy kereszténység alatt nem értek én egyetlen oly dogmatikai formát sem, melylyel azt kifejezik. Az egyházak kebelében és azonkivül, sokan azt tartják, hogy nevetséges valakinek magát kereszténynek nevezni, ha nem fogad el bár csak egyet is az ugynevezett orthodox dogmák közül. De ha megengedjük ez érvet, akkor azt is meg kell határoznunk, hogy a nagy dogmai rendszerek közül melyik a keresztény, s meg kell egyszersmind tagadnunk a katholikus és protestáns nevet. Azonban, ha a *keresztény* közös nevet nem szabad egymással ily ellentétben álló rendszerekre alkalmaznunk és használnunk: akkor tovább kell mennünk s meg kell engednünk, hogy e nevet mindazok használhassák, kik magukat ama szellemi mozgalom körébe tartozóknak tekintik, melynek eredete és neve Jézus Krisztustól van. Megengedem, hogy elméleteink nagyon tökéletlenek s lehet, hogy a keresztény szellem még sok oly igazságot foglal magában, melyet mi még nem veszünk észre; s én

a magam részéről hiszem is, hogy theoriáink tökéletlenek s Krisztusnak ama szelleme, melyet az imádkozó tanítványok csak homályosan értettek, folyton bontakozik ki, míg eléri az igazságnak és szépségnek egyedül álló teljességét. De megengedve, hogy tökéletlenek vagyunk és homályosan látunk, még ha szivünket az az élet heviti is, melyet Krisztus nevével azonositunk, s még ha e világot illetőleg nem is az a mi reményünk, hogy a kereszténység összeomlik, hanem az, hogy a kereszténység megtisztitja e világot és teljesebb győzelemre viszi azokat az elveket, melyeket mi alapelveknek tartunk: minő más osztályba lehetne minket sorozni, mint a keresztények osztályába? Nem azért vetem ezt fel, hogy csak egy szóval is erről vitatkozzunk, mivel ennek igazságát tőlünk senki el nem veheti, hanem csakis arra kivántam rámutatni, hogy az osztó vonalnak mely oldalán állunk.

Azonban, míg a kereszténységhez való ragaszkodásunk nem csökkent, addig nem tagadhatjuk meg, hogy theologiai fogalmunk a kereszténységet illetőleg, nagy módosulást szenvedett. A mit e tárgyról mondok, azt, mint saját nézetemet adom elé, mert jól tudom, nem mindenki használná az én kifejezéseimet.

Különös és megfejthetetlen stagnatióra mutatna, ha mi most is csak azon az alapon állanánk, melyen álltak elődeink ezelőtt száz évvel. A gondolat világában ritkán volt aránylag rövid idő alatt oly jelentékeny változás tapasztalható, mint az elmult száz év alatt. Még a katholikus egyház is, mely változhatatlansággal dicsekszik, új dogmákat alapitott és hirdetett ki. A tudomány nemcsak összegyüjtötte a részletes tényeket, s kiterjesztette az ismeret határait, hanem a bizonyossá vált tényeket meg is magyarázta; még pedig ugy, hogy planetánk történetét illető fogalmunkban teljes forradalmat okozott, s a tudománynak csaknem minden ágát befolyásolta. De a történelem és bölcsészet se maradt tétlen. Ezek új működési tért nyitottak a gondolat előtt, új alapelveket teremtettek a mult megitélésére és állandó törvények összekötő kapcsaival vették körül az emberiség fejlődési körét. A világegyetemet nem tekintjük ma mechanismusnak, melyet egy külső erő megteremtett s aztán magára hagyott, csupán alkalomszerüleg avatkozván bele müködésébe, az emberi nem magasabb érdekei előmozdi-

tásáért, hanem tekintjük azt egy isteni erő által áthatott oly organismusnak, mely állandó módszerek szerint működik s idő- és helyenként feltárja csendesen az örökké való gondolat tartalmát. A judaismusnak és kereszténységnek e tekintetben nyilvánult ama régi felfogása, mely szerint bizonyos különös isteni közbelépés megszakitja az előhaladás folytonosságát s megzavarja a megállapitott törvények működését, nem könnyen illeszkedhetik be ma e nézet keretébe; sőt a szentirás csalhatatlanságában való hit is, mely a régi felfogáson alapult, ama vizsgálódás hatása alatt, melyet új módszerek vezettek és az új ismeretek világitottak meg, lassanként összeomlott.

Nagyon természetes, e hit elvesztése arra vezetett sokakat, hogy a kereszténységet elhagyják, mert őket arra tanitották volt, hogy az egész kereszténység rendszerének szögletköve a biblia csalhatatlansága. Közöttünk bizonyos ideig az az álláspont volt uralkodó, hogy őrizzük meg egyfelől a szentiratok tekintélyét, másfelől pedig hagyjunk fel az azok csalhatatlanságában való hittel. A teljes változás csak lassanként valósult meg. „A biblia — igy szóltak — nem az Isten szava, hanem csak Isten szavát tartalmazza". De annak a tekintélynek, melyet e kifejezés magában rejt, s mely felül áll az egyéni itéleten, és magának az Istennek szavával beszél hozzánk, csalhatatlannak kell lennie. Mert, ha egyes részeket kiválogatunk és igy szólunk: „ez Istennek igazsága, az meg emberi tévedés", akkor valami olyan ismertetőjelnek is kell lennie, mely nagyobb, mint az a tekintély, melyre hivatkozunk és többé egyetlen állitást se fogadhatunk el belső valószinüségének megvizsgálása nélkül, egyszerüen amaz alapon, hogy arról minket a szentirás biztosit. Ezért a bibliára vonatkozó változott nézetünk a theologia alapjának is megváltoztatását kellett hogy maga után vonja. S hogy ez nem vezetett egyszerüen a kereszténység elhagyására, az valószinüleg annak tulajdonitható egyfelől, hogy a változás lassan történt, másfelől pedig, hogy inkább és inkább növekedett az az irány, még mielőtt a változás nagyságáról még csak fogalmuk is lett volna, hogy nem annyira kell azzal foglalkoznunk: minő bizonyitékokat nyujtanak az evangeliumok a dogmai igazságokra, mint inkább azoknak belső erejével és szellemi szépségével.

De lássuk világosabban ama nézeteket, melyeket eképpen

nyertünk. A kereszténység nem lett külsőség többé, hanem elfoglalta szellemi életünk központját. Krisztus nem az az isteni küldött többé, ki tanubizonyságképpen physikai csodákat mivel, melyekkel átadja nekünk az örömhirt, melyet ma az értelmi közlés rendes módszerével is teljesen átértünk; ő az inkább, a ki az emberiségért halandó testbe helyezte az isteni gondolatot s egy, a legmegindítóbb, legmeghatóbb kifejezésekkel telt összhangzó képbe gyüjtötte össze azokat a kijelentéseket, melyek azelőtt elszórtak, részszerüek és külsők valának. Az ő izenete hozzánk nem a csupa szavakban és rendeletekben áll, hanem a szellemnek közlésében, melyet nem tanitás utján, hanem annak tudata által értünk meg, hogy benső, lelki életünk új elveket nyert. A kereszténység tehát, úgy tekintvén azt, mint magaviseletünkre kiható erőt, nem oly szabálya a szavaknak és példáknak, melyet észreveszünk a külsőről, s melynek önkénytelenül is engedelmeskedünk, hanem specialis alapja ama szellemi életnek, mely a lélek rejtekében van elzárva, honnan származnak azok a cselekedetek, melyek azt egész természetesen kifejezik. A mint egyik embert becsvágyónak, a másikat becstelennek és a harmadikat lelkiismeretesnek tartjuk, s megtudjuk különböztetni a stoicismus és epicureismus szellemét, éppen úgy megkülönböztethetjük a jellemnek is azt az alakját, melyet tisztán kereszténynek tartunk, mert ennek belső ereje tisztán Krisztus nevével van összekötve s legtisztábban Krisztus szellemének nevezhetjük. E szellem tulságosan gazdag és oly sokat magában rejtő, hogy tulajdonságait rövid formulába összegeznünk nem lehet, de felismerhetjük főkép ama szent és odaadó szeretetről, mely Istentől származik és hozzá tér vissza, s mely forrása bennünk annak az isteni erőnek, mely megtisztit a halandó természet önzésétől s készit, hogy teljes egységbe léphessünk az Isten gyermekeivel. E szeretetből származnak a keresztény kötelességek; de nem az, hogy továbbra is hüséggel engedelmeskedjünk azon parancsoknak, melyek tekintélytől vannak; ebből származik örvendetes felelet az örök igazság utáni kérdéseinkre, melyek szivünkben rejlenek s előtte ismeretesek. E szeretet szellemében élnek az elrejtett igazságok, melyeket az értelemnek elő kell keresnie és az ismeret szervében feldolgoznia. E szeretet szellemében egy folyamat megy végbe, mely gyakran félrevezet, vagy hátrafelé irányuló lépésekre kényszerit, de azért abban

benső barátságban élünk az igazsággal, melynek alakjait mi még ki nem kutathatjuk és érezzük azt az életerőt, melyet oly sokan nem birnak, kik „ament" mondanak ama hitczikkelyekre, melyeknek soha semmi jelentőségük sincs a lélekben.

Mondhatják, hogy az ily nézet a kereszténységet nagyon alanyivá teszi, s az egyént fölötte ráutalja saját természetének korlátolt forrásaira. És nekem úgy tetszik némelykor, hogy ki is vagyunk téve annak a veszélynek, hogy e hibába essünk és nem különböztetjük meg kellőkép a tökéletlen értelmet és öntudatot, melylyel fel vagyunk ruházva, amaz eszménytől, vagy egyetemes értelemtől és öntudattól, melyhez alkalmazkodni törekedünk. Az a nézet, melyet én megmagyarázni törekedtem, nem foglalja magában szükségképen ez egyoldaluságot, hanem mig visszautasitja egyfelől a külső és alaki csalhatatlanság régi jogát, addig másfelől megőrizi annak tárgyilagos becsét az egyházban és Krisztusban.

Az előhaladás egyik leghathatósabb eszköze, ha magunknál miveltebb lelkü és magasabb gondolatu emberekkel társalgunk; és ha az egyház összhangzásban akar lenni saját eszményével, akkor egyetemessége sokkal teljesebben kell, hogy kifejezze Krisztus szellemét annál, mint a mi látható, ha az embereket egyenként vesszük; s nekünk akkor az egyház egyetemessége felé kellene haladnunk és megtalálnunk abban állandóan kijelentő közegét amaz igazságoknak, melyeket eredeti, együttes egységükben nem vettünk észre, de a melyek a bonczolgatás és egyenkinti s ezért inkább szembetünő megjelenésük által nyilvánvalókká lettek. Minden tévedései és bűnei mellett is, melyek rettenetesen megcsappantották befolyását, az egyháznak meg van még hivatása. Midőn a régi „vitatkozás" helyébe, melynek az volt czélja, hogy minél kérlelhetetlenebbül körül zárjon saját szűkkörü különlegességünkben, mi a keresztény gondolatok különböző alakjainak szerető és rokonszenvező tanulmányozását tesszük. És mikor mi arra törekszünk, hogy egy, a jelen százév öltözetétől teljesen különböző köntösben is felismerjük a prófétát, vagy a szentet: akkor az önelfogultság fátyolát félre kezdjük tenni és bepillantást akarunk nyerni az igazság ama sötét szentélyeibe, melyeknek még csak létezését is tagadtuk s remény támad bennünk, hogy széles körű és megtisztult látásunk előtt fel fog tárulni egy tágas templom, mely

az égi tervnek megfelelően dicsőséges arányosságot mutat minden részről, s melynek minden egyes elkülönitett oltára az egységes hatás emelésére fog szolgálni, tornya pedig mindenen felül emelkedve az Isten végetlenségére fog mutatni.

De ha maga az egyház ki van téve a tévedésnek, akkor arról a szellemről, melyet az egyház kifejezni akar, csak is saját ismereteink által itélhetünk. Az, a ki lelki és bira Krisztus lelkével, mindeneket megitél. Oda térünk ebben az új szövetséghez, mely legközelebb vezet a szellemhez és a mely a különböző elbeszélésekről szóló, s a nagy meghasonlásokat feltáró kritika után is végeredményében tiszta lelki benyomást hagy az alázatos tanitvány keblében és egy, az Istennel megvalósitott életet hoz elénkbe, melyben megszenteltetik az emberi az isteniben és az isteni kijelentetik az emberiben s a kutató, a megmentő szeretet ereje megfejtve áll a sovárgó sziv előtt. Ettől fogva ez eszmény, mely tulajdonképen több, mint eszmény, oly eszménynyé lesz, mely kijelenti magat az emberi életben, érvényesül a történelemben, bennünk lakik, mint része a tárgyilagos öntudatnak, ismertető jele a lelki igazságnak, megmondván nekünk: miknek kell lennünk, a mik még nem vagyunk, mint Istennek gyermekei: törekvők a halhatatlan örökségre. Igy lakozik Krisztus hit által a mi szivünkben; igy lesz ő mintegy része a mi lényünknek és nem egy rajtunk kivül álló tanitó, példánykép; igy nem kutatunk többé hideg skepticizmussal tanubizonyságok után, hanem csendes hálával nyugszunk ama szeretet árnyékában, mely minket megtalált.

Lássuk most már, hogy a fennebbiekben röviden előadott nézet, melyről szeretem hinni, hogy a legmagasabb szellemi elemeket és a kereszténység szabadító erejét foglalja magában, minő viszonyban áll korunk szabadelvü gondolkozásával? Teljesen megegyezik az az előhaladás ama theoriájával, mely Lessing ideje óta a művelt theologusok előtt ismeretes. Nem kell többé azt hinni, hogy az *isteni* távol van ott, a hol jelen van tökéletlenségével és korlátoltságával az emberi és nem kell azt mondanunk többé, hogy *itt* természetes minden és Isten nélkül magától halad tovább, *ott* pedig minden *természetfölötti* s magán hordja a csalhatatlanság és tökéletesség bélyegét. Nekünk az isteni gondolat munkáját kell látnunk az emberiség összes vallásos történetében, a mint az a véges természet kor-

látolt feltételei között csendesen bontakozik ki, körülvéve ama sötét tudatlanság s még sötétebb bűnök által, melyek a világosságot be nem fogadhatják, de mégis, mintegy sejtve az isteni gondolat körüllétét, ha lassan is ahoz közeledni törekednek. És észre kell vennünk, hogy az isteni gondolat külső jelenségeinek szépsége, vagy rémitése, a szív gyöngéd és áhitatos érzelmei, a lelkiismeret feddő szózata, a próféták szava és annak szelleme által a kiben, mint édes otthonában teljes mértékben lakozott, munkájában, az emberekre apellál. Ha így tekintünk az isteni gondolatra és munkájára, akkor hinni kezdjük már a kereszténység amaz egyszerü tanitását: ott van Isten felettünk, ott van ő mindenütt, mindenben; tőle, neki és általa vannak mindenek s ő még az emberek makacsságát és hitetlenségét is lelki országa előhaladásának eszközévé teszi.

Nem részletezhetvén ennek a nagy gondolatnak hitünkre és annak gyakorlására vonatkozó befolyását, mutassunk rá csak két pontra.

Az ugynevezett *pogány vallásokról* alkotott nézetünk elvesztette borzalmasságát, mely eddig is csak képzeletünk fogyatékosságának volt tulajdonitható. Az a tudat, hogy Isten teljesen elhagyta a kereszténységen kivül álló világot s hogy kijelentései az emberiségnek csak kis töredékéhez szólottak, a gondolkozó lelket szomoru aggodalmakkal töltötte el. S még ha nem lett volna is az összekötve az örök pokol tanával, akkor is kétséget támasztott volna Isten jóságában. De ha elhiszszük, hogy az isteni gondolat nélkül semmi se teremtetett, hogy van egy világosság, mely megvilágosit minden e világra született embert s hogy minden nemzet sokkal többet látott abból a világosságból, mint a mennyit követett: akkor azonnal belátjuk, hogy a pogány vallások az emberiség nevelésének lépesői valának, s bárha nem tudták is, mindig ott volt az isteni szeretet az emberek mellett és az isteni kegyelem munkált sziveikben. Az előhaladás lassu volt; egyfelől, mert ez az isteni gondviselés akarata, másfelől, mert az embernek meg kell találnia, magára kell vállalnia saját felelősségét; már pedig minden nemzet, sőt nem kis mértékben a keresztények között is, a sokaság hitetlen, hiszen az emberiség csakis azoknak, kik szeretik a világosságot, könyei, fáradsága és önfeláldozása által emelkedik ki lassanként a vad természetből és öltözködik át az Isten gyermekének

lelki szépségébe. A kereszténység tehát nem az a világosság, mely az egész világot reménytelen sötétnek mutatja, hanem az, mely tisztító sugárt lövel az emberiség legsötétebb előítéletei és legszomorubb tévedései közé. S nekem részemről nagy megnyugvást adott az a tudat, hogy minden éghajlat embereihez, minden nyelven ugyanaz a szellem beszél, s e szellem hangjának legkülönbözőbb rendszerei és legvadabb félremagyarázásai alatt is a vágyódásnak és a bizalomnak bámulatos hasonlóságát lehet felfedezni. De sajnos! a hasonlóság az ellenkező oldalon is áll. Mert minő előítéletek, babonák lehettek volna inkább sötétségbe kergetők, miféle barbárság és erkölcstelenség undoritóbb, mint azok, melyek a kereszténység történelmének lapjait szennyezik. Mindezek mellett is azonban mi hisszük, hogy a világra pirkadoz már a fénylőbb nap; s kétségeink és tagadásunk által is, éppen mint hitünk és szeretetünk által, Isten közelebb vezet minket az ő országához és igazságához.

A bibliát illető nézetünk is megtisztult, s mi módon való használása teljesen megváltozott, mihelyt rájöttünk, hogy az ihletés még nem ad csalhatatlanságot s hogy az isteni gondviselés az emberiség fejlődésén lassu eszközök által dolgozik. Az isteni szózat hangjai, melyeket komolyabb lelkü emberek magukba fogadtak, azért, mert bizonyos korhoz köttettek, s bizonyos korban és országban nyertek kifejezést, semmit se veszitettek valódiságukból. A létező legendák, az elátkozás kitörése, téves tudomány és az Istenről való korlátolt, tökéletlen nézetek nem zavarnak minket többé. Valóságos nyereségnek tartjuk, hogy a biblia nem csalhatatlan kis mondatok gyűjteménye, hanem vallásos irodalom, melyben a különböző elmék sokszinü megnyilatkozásában megjelenik *az isteni*, s melyben az emberi nemzetnek a Krisztus lelki monotheizmusa felé irányuló felelősségteljes küzdelme egy hosszura nyult emberi tragédiának megindító jeleneteivel rajzoltatik. De nem kis mértékben befolyásol minket a próféta, vagy apostol szava is, midőn őket történetükhöz való viszonyukban magyarázzuk, s midőn nagy és maradandó elveiket kiválogatni igyekezünk amaz időleges hozzátételekből, melyekre nekünk semmi szükségünk. Én részemről meg vagyok győződve, hogy a bibliát illető nézetünk megváltozása semmi befolyással sincs annak ama kiváltságolt helyzetére, melyet a keresztények előtt elfoglalnia kell. A biblia

nemcsak, hogy a legfőbb helyet foglalja el az irodalmakban, nem csak hogy rendkivüli mélységgel és ragaszkodással jegyzi fel az Istenről való fogalmakat, hanem előadja ama fejlődés folyamatát is, melyben mi magunk is benne vagyunk. Saját vallásos ismereteinknek is az az első forrása; legközelebb áll vallásos öntudatunkhoz s lelkünket annyira leköti, a mennyire más irók soha. Ezer meg ezer kedves emlékkel szól hozzánk s mig olvassuk, úgy tetszik, mintha megszámlálhatatlan sokaság gyülekeznék körénk, mely sokaságból mindenki a biblia bölcseségének szavaiból meritett életet és önfeláldozó szeretetéből erőt. Hogy a mai korban, a biblia veszitett vonzó erejéből, az nem valamely szellemi hanyatlásnak, hanem a tévtanok elleni reactionak tulajdonitható. De eljő az idő, midőn minden nehézség nélkül áhitattal adjuk át magunkat a biblia legszentebb befolyásának, megtartván egyuttal birálatunknak, itéletünknek teljes férfias szabadságát és gyakorolván a felett a szellemi, a lelkieket illető kiválogatást, mely nélkül maga a biblia is csak halott teher a kebleken“.

Csifó Salamon.

Helyzetünk a mai felekezeti viszonyok között.

Miért nem valósul meg valahára az „egy akol és egy pásztor" szószerinti értelemben vett jóslata? Miért vannak még mindig egymással küzdő felek a kereszténység kebelében? Miért vannak felekezeti ellentétek? Vagy talán a kereszténységben nincsen meg az az erő, mely az emberiségnek egy nagy egységben való összefoglalására megkivántatnék? Hát nem sokkal nagyobb dicsősége volna a kereszténységnek, ha a folytonos küzdelem helyett mind egy irányba terelné az embereket s a csalhatatlanul megjelölt úton kézen fogva vezetne mindeneket az üdvösség felé?

A jámbor lelkeknek ilyenszerü kifakadásával ma is akárhányszor találkozhatunk. Söt komolyan gondolkozók részéről is tapasztalhatunk ilyen irányu törekvéseket. Pedig mi ezt olyannak gondoljuk, mint ha valaki a rétet azért kárhoztatná, mert az nem terem mind egy színü, egy alaku és illatu virágokat; az ég ellen azért volna kifogása, mert ott különböző fényü és nagyságu csillagok látszanak; Isten ellen azért zugolódnék, hogy miért nem teremtett mindenütt egyforma természetü, ugyanazon ábrázatu és gondolkozásu embereket. S ha valaki, valamely kifejezhetetlen bűverővel a rét virágait, az ég csillagait s a földön lakó embereket egy szinre, alakra és természetre varázsolhatná át, az elvenné a természet szépségét, az ég költészetét és haszontalanná tenné az emberiség életét. Jézusról és az ő kereszténységéről ilyent még föltennünk sem szabad. Az igazi kereszténységnek nem lehet az a hivatása, hogy az emberekből kiölje az embert, hogy aztán az ilyen érzés és gondolat nélküli lényeket, mint megannyi eszközöket, kénye szerint állitsa czéljai szolgálatába. Hogy a Jézus nem ilyen igénynyel lépett föl és tanitott, az világos egész tudományából, melyben szándékosan kerüli a formulakat, melyek a lelket megköthetnék, ellenben olyan nagy súlyt fektet az egyéni érzületre és gondolkozásra. Vajjon az a

világos értelmü és tiszta gondolkozásu ész, mely a hegyi beszédben olyan szépséges formában fejezte ki a vallás lényegét, az a mélyen érző szív, mely az Uri ima eredeti alakját megteremtette: nem hagyhatott volna-e egy hitvallást az utókor számára azzal a szigoru rendelettel: „ha ezt elfogadjátok és aláirjátok, én tanitványaim vagytok, különben nem ismerlek titeket." De ilyennek nyoma sincsen az ő tanitásaiban. Sőt ellenkezőleg a külsőleg más felekezethez tartozó nőnek azt mondja: „A *te hited* megtartott tégedet." Csupán egyet kiván követőitől, mely nélkül igaz keresztény senki sem lehet: ez a szeretet. „Arról ismernek meg titeket, hogy az én tanitványaim vagytok, ha egymást szeretitek." Szóval a keresztény vallás nem a külső tekintély vallása, mely előtt az ember föltétlenül meghódolni köteles, hanem az Istenben való hit s az emberek iránt való szeretet vallása. Kebelében a legkülönbözőbb felfogásu és gondolkozásu embereket egyesitheti, a nélkül, hogy akár egyiket, akár a másikat megfosztaná szabadságától.

Az egyénnek engedett nagy szabadság idézte elő a kereszténységben azt a belső küzdelmet, mely az apostoli korszakot betöltötte. Ki vonná kétségbe e küzdelem jogos és áldásos voltát? Hisz ez termékenyitette meg a keresztény szellemet. Ennek köszönhetjük az új testamentumi iratokat általában; különösen pedig Pál apostol szép leveleit és a synoptikus evangeliumokat, melyek a keresztényi ismeretnek legelső és legbiztosabb forrásai. Ez a küzdelem adott a kereszténységnek olyan magasabb lendületet, melynél fogva világhóditó útjára elindulhatott s az egész emberiség vallása lehetett. Ki vonná kétségbe a Pál kereszténységét azért, mert az ő felfogása sok tekintetben eltért a Péterétől? Ki tagadná meg a keresztényi szellemet a Jánosféle magasabb speculativ iránytól azért, mert az nem mindenben egyezik az előbbiekkel? Micsoda kárhoztatásuk lehetne azoknak, kik belső meggyőződésük szerint csak a „törvény cselekedeteiben", vagy akár azoknak, kik tisztán a hitben keresték üdvösségüket s a szerint csatlakoztak egyik, vagy másik irányhoz? És ki dobná el a bibliát azért, mert abban e küzdelem termékeképpen, a keresztényi felfogásnak különböző alakzataival találkozik? Sőt ellenkezőleg, ez adja meg a szent-irás igazi szépségét, valódi becsét. Ezekben látszik a kereszténység élete s ama hatalmas ereje, melynél fogva külsőleg a legkülönbözőbb felfogásu és gondolkozásu embereket tudja magában egyesiteni.

Mégis — bár a keresztényi ismeret ilyen különböző forrásokból buzog — az egyház a maga szervezkedésében az *egységet* tűzte ki elérendő czélul. Nem azt a felsőbb láthatatlan lelki közösséget, melyet a Krisztusban a hit lényegében s a szeretet teljességében való egység alkot, hanem a külső látható egységet, a mely mindenek fölött az egyházi tan egységében áll. És ez volt a Krisztus szellemének legteljesebb félremagyarázása; ez volt az ő tudományának legkeresztényietlenebb felfogása. Ez a felfogás volt hosszú százéveken keresztül az egyházban előfordult minden rosznak a szülő oka. Sötét árnyékát reáborítja az egyház egész életére. Az egyházi egység érdekében készültek a különböző hitvallások, symbolumok, dogmák, ennek érdekében hozattak a zsinati határozatok és concilliumi végzések; ezért jött létre a hierarchia hatalmas szervezete. Ezért találták ki az eretnek-üldözés ama rettenetes nemeit, melyek akárhányszor vérrel szennyezték be a szeretet nagy mesterének vallását. S mégis az egyház — bár nem válogatta az eszközöket az emberkinzásban, a gondolat elfojtásában s az egyéni élet teljes megsemmisitésében — igazi czélját: az egységet soha el nem érhette. Mindig voltak, a kik emberileg éreztek és gondolkoztak, a kik a pápaság hatalmi érdekeinek magukat nem tudták föláldozni. A történelem tanusága szerint, mikor az egyház legközelebb volt egységi eszményéhez, a legnagyobb teher akkor nehezült az emberiség lelki életére s mennél erősebb fegyverekkel küzdött az eszménye megvalósitásáért, a lélek annál inkább érezte a maga erejét, hogy elszakadjon az egyháztól, mely őtet elnyelni akarja. Végre a Luther, Zwingli és a Dávid Ferencz reformatioja kijózanithatta volna az egyházat hiábavaló ábrándjából. Pedig úgy látszik, hogy az még ma is a Krisztus nagy szellemét nehány ész és szív ellenes tantétel keretébe akarja szoritani, hogy azoknak segitségével uralkodhassék a lelkeken.

Ha tehát ezek szerint az egyház külső egysége üres álom, mely soha sem valósult meg a multban s még kevésbé fog a jövőben; ha az emberiséget nem lehet egy központból kiinduló parancsszóra kormányozni: akkor önkényt következik, hogy felekezeti ellentéteknek s ebből származó küzdelemnek is lenni kell. A létért való küzdelem foly mindenütt a nagy teremtettségben úgy a növények és állatok, mint a lelkek országában.

E küzdelem mutatja mindenütt az életet, ez eszközli a fejlődést és haladást. E küzdelemben vész el a rosz, a beteges, az egészségtelen; de e küzdelemben válik ki az, a mi jó, a minek fennmaradása áldást hozó lehet az összes életére. Ez a küzdelem tartja meg a világot s ebben nyilvánul az isteni gondviselés. Hadd pusztuljon az, a mi káros, vagy vészthozó lehet bármi tekintetben, hogy aztán annál jobban élhessen és érvényesülhessen az, a mi áldást áraszt mindenfelé. Tudományban, művészetben, politikában s a lelki élet többi nyilvánulásaiban egyaránt megvan ez a küzdelmes verseny, miért vonnók kétségbe annak jogos voltát a vallásban is? A mig az emberek egyrésze a törvény cselekedeteiben, a másik az erős hitben, a harmadik a hitből származó cselekedetekben keresi és találja fel üdvösségét; a mig az emberiség különböző véralkatu, gondolkodásu és felfogásu emberekből áll: addig a vallási és felekezeti küzdelem soha meg nem szünik. E tekintetben a világbéke tehát éppen olyan ábránd, mint az egyház külső egysége. Jézus nem békességet, hanem fegyvert hozott az emberiség számára. A kereszténység czélzata nem az, hogy a Nirvána tétlen álmadozásaira s zavartalan békéjére nevelje az emberiséget; hanem az, hogy megerősitse az élet küzdelmeire.

Távol legyen, hogy a kereszténységet kárhoztassuk azért, mert ezt a harczot az emberiség lelki világában nem tudja s nem akarja megszüntetni. Sőt ez mutatja életrevalóságát s ez tesz bizonyságot a mellett, hogy valóban az emberi természetre van alapitva. Az emberi küzdelem befejezése az élet véghatárát is jelenti. A ki háboritatlan nyugalmat vár, az halálát óhajtja. Ha a kereszténység küzdelme végleg megszünnék, akkor történelme végére az utolsó pontot föl lehetne tenni. De a kereszténységnek még sok és nagy hivatása van a világon az emberek között.

Ha aztán a küzdelem hevében akár az egyik, akár a másik fél eltér a harcz rendes szabályaitól, ha mérgezett s oda nem illő fegyvereket viszen a csatába: ezért ismét nem lehet a keresztényi szellemet felelősségre vonni, a mely azt tanitja, hogy a harczot „nemesen" harczoljuk! Igen. A keresztényi harcznak is megvannak a maga szabályai. A küzdelemben is van, kell lenni bizonyos összhangnak, mely a különböző utakon járó, de egy czélra törekvő feleket egy nagy egységbe foglalja össze.

Mihelyt ez összhang megvan zavarva, többé nem keresztényi harcz, hanem élet-halál küzdelem folyik. Nehéz volna a keresztényi harcznak minden egyes fegyverét kézbe adni; de ez nem is szükséges. Azoknak, a kik rendületlenűl ragaszkodnak a Jézushoz, eljön „az igazság lelke", mely mindenekre megtanitja őket.

A felekezeti küzdelem ma is folyik. És ez jól van. A kovásznak egy perczig sem szabad szünetelni. A keresztényi szellem élő, ható és folyton működő erő. A kereszténységben bár többféle felekezet van; de mindezek két irány körül csoportosulnak. A Péter és Pál iránya, a katholicizmus és a protestantizmus, versenyez újra egyik a másikkal. Azok, a kik között különben is erős lelki kapcsolat van, ösztönszerüleg vonzódnak egymáshoz, hogy az egységben rejlő erő győzelmüket biztositsa. Itt megjegyzem, hogy a két tábor harczosai nem mindig külső felekezeti hova tartozandóságuk szerint sorakoznak. Vannak a katholikus egyházakban is olyanok, kiket protestáns szellem vezérel s viszont a protestáns egyházakban is lehetnek, kik a katholikus irányt szolgálják. Ha már a mi helyünket keressük e kettős csoportosulásban, igen konnyen megtaláljuk. Minket felekezeti traditioink, szent vallásunk igazságai, lelkünk belső sugallatai arra inditnak, hogy legyünk a hamisitatlan protestáns szellem zászlótartói. Az unitárizmus ez volt a multban, ez a jelenben s ez fog lenni a jövőben is. Minket az evangeliumi világosság és a hitszabadság áldásaitól semmi világi tekintély, vagy kulső kényszer meg nem foszthat s ezért akárhányszor a protestáns orthodoxia ellen is tiltakozunk. Előttünk legdrágább kincs a Krisztus szelleme, melynek fényénél keressük azokat az igazságokat, melyek lelkunket megnyugtatják s üdvösségre vezérlik.

Igy ismerve az egymással küzdő feleket, lássuk meg azt is, hogy melyiknek miben áll az ereje, vagy általában miben áll az egyházi, a felekezeti erő? Talán a régiségben? A régiségnek annyi értéke van már ma, mint a nemes levélnek. Ha méltó utód kezében van, akkor érdemes a megtartásra; de méltatlan utód kezében haszontalan papir. Különben is akárhányszor a régiség nem az erőnek, hanem a végelgyengülésnek a jele. Vagy a pénzben és világi gazdagságban áll a felekezeti erő? Sok szívtelen gazdagot lehet látni, kin a bibor és a bár-

sony rideg, üres keblet takar. Az ilyenekre mondta Jézus: „Minden jutalmukat elvették." Vagy talán a külső káprázatos szertartások csillogása emeli az egyházi erőt? A farizeusok is hiven gyakorolták a törvény által előirt czeremóniákat, de azért Jézus azt mondta róluk: „Jaj nektek, képmutatók, mert hasonlók vagytok a szépen kifestett koporsókhoz". Hát akkor talán a hivek lelkületére gyakorolt egyházi fegyelem kölcsönöz erőt valamely felekezetnek? Ez lehet talán egy ideig alkalmas eszköz a felekezeti egység megőrzésére; de előbb-utóbb kinő a lélek a bilincsekből s a szegény rab önkezével rázza le a békókat, a melyek eddig fogva tartották, hogy aztán élvezhesse Istentől nyert áldott szabadságát. Fényes példája ennek a reformatio és a mult százévben megindult szabad irányú vallásos mozgalom. Különben is azt mondja Szentábrahámi: „Semmi sem oly önkéntes, mint a vallás, melyben ha a lélek ellentmond, már nem vallás az". (Ker. Hittudomány összege 396 l.) A mely felekezet ezek közül bármelyikre, vagy akár az egészre együttesen épit, az fövényre rak házat, melyet a tudomány és müveltség áradata elsodor. Miben áll hát végre a felekezeti erő? Áll az igazságnak szeretetében s az érte való őszinte és önzetlen lelkesedésben. Áll a Krisztussal való belső lelki egységben s az általa gyújtott világosság követésében. Én azt az egyházat nevezem a legerősebbnek, mely a Krisztust a legteljesebb mértékben tudja felövezni, mely a Krisztus szellemét korunk különböző gondolat-áramlatai között a legtisztábban tudja ragyogtatni s a legnagyobb mértékben érvényesitheti azt a vallást, melyet a Jézus lábainál tanult. Ide nem kell a más véleményen levőknek gyülölete, vagy üldözése; mert úgy is „gyanus igazság az, mely nem elegendő a tévedés legyőzésére, hanem külső erőszakos eszközökre szorúl, hogy magát megvédje". (Szentábrahámi: Ker. Hittud. összege 396 l.) Nem szükséges az emberi méltóságot kigunyoló lélek-vásár; mert mint a virág a napsugár felé, úgy vonzódik a szabad lélek az isteni igazságokhoz. Nem szükséges a lélekre az éj sötétét boritani; mert annak igazi életet a világosság sugaras napja kölcsönöz.

Ez alkalommal nem kutatjuk azt a kérdést, hogy vajjon a mi időnkben folyó felekezeti küzdelem, megfelel-e az igazi keresztényi harcz eszményének? Hogy vajjon a szellemek ama küzdelme-e az, melynek igazi czélja az igazság megtalálása s

az emberiség közjavának munkálása? Hogy vajjon a küzdő felek egymás meggyőzésére, vagy legyőzésére törekednek-e? Nem vizsgáljuk az eszközöket sem, a melyeket a czél érdekében felhasználnak. Azt sem kérdezzük, ha vajjon úgy tekintik-e egymást, mint lovagias ellenfelekhez illik, s egymást kölcsönösen méltányolják és megbecsülik-e abban tudatban, hogy ugyanazon szent czél heviti mindeniket; vagy pedig, mint a hatalmas Góliáth a kicsiny Dávidot, megvető és lenéző tekintettel illetik egymást? Mindezeket nem kutatjuk, hanem csupán hivatkozunk arra a tényre, hogy a jézsuiták, a lelki sötétségnek vészmadarai ismételten teregetik fekete szárnyaikat hazánk határiban. És ez egyetlen tény arra figyelmeztet, hogy nekünk a sötétség minden ördöge ellen fel kell magunkat fegyvereznünk. Igaz, egyházilag nem vagyunk az egész vonalon úgy berendezkedve, hogy a minden oldalról jöhető támadásokkal szemben magunkat azonnal védelmezhessük. Sok helyen van nyilt kapu, melyen az ellen félelem né kül ki és bejárhat. Ilyen helyeken kell a rövid kardot egy lépéssel megtoldanunk. Itt kell, hogy maga a szent nép is királyi papság legyen. Különben nekünk nem czélunk, hogy magunkat áttörhetetlen várfalakkal vegyük körül. Mi nyilt küzdelmet akarunk folytatni. Az unitárizmus nem valamely megcsontosodott rendszer, melyen az emberiség túl haladott s a mely teher az emberen; hanem az ész és sziv vallása, mely az emberiséggel együtt fejlődik. A mi erőnk nem külső védelmi eszközökben, hanem az unitárizmus iránt való önzetlen lelkesedésben áll. A ki ebben nincsen velünk, az tartozzék bár egyházunkhoz külsőleg, mégis ellenünk van. Ellenben, a ki ebben velünk tart, az legyen bármely felekezet tagja, mégis a mi erőnket növeli. Egyházilag lehetnek itt és ott veszteségeink. Az ellenség golyója legelőbb a zászlótartókat éri. Azonban veszteségünk csak látszólagos; de az minket nem gyöngit. Az igazság ereje úgy sem attól függ, hogy hányan küzdenek érette. Jézus egyedül győzte meg a „világot". A látszólagos veszteséggel szemben pedig gazdag kárpótlást nyujt az a tapasztalat, hogy a világ gondolkozó részének szive velünk érez, lelke felénk fordul. Jöhet borulat, sőt lehet éjszaka körültünk; de azután ismét el kell jönni a virradatnak is, a mikor az emberiség uj vágyakkal s új reményekkel ébred föl álmából. Mi a legteljesebb bizalommal várhatjuk és várjuk ezt a nagy ébredést.

Addig azonban mindent meg kell tennünk, hogy a reánk bizott drága kincset mennél gyümölcsözőbben kamatoztassuk. A sötétség terjedésének a lehető tiszta világossággal álljunk elébe. Bármilyen fegyverekkel jön az ellenfél, a mi fegyvereinket az igazság aczélozza meg. Bármilyen gyülöletet tapasztalunk, minket a szeretet vezéreljen. Mert az igazság és szeretet mindennél erősebb s a létért való küzdelemben csak ezek számithatnak a győzelemre. Ezeknek megőrzésére kötelez az eszme, melynek szolgálatába állottunk s az egyház, melynek tagjai vagyunk. Hadd folyon hát a felekezeti küzdelem; mert ezekkel a fegyverekkel, ha vigyázók lesznek az őrszemek, még az ellenfél vakmerő portyázásait is ügyünk győzelmének a biztositására fordithatjuk. Bátran előre hát a megszentelt lobogóval! Hadd lássák és hadd olvassák róla a czélt, melyért küzdünk, s a fegyvereket, melyeket forgatunk!

VÁRI ALBERT.

Bogáthi magyar szabású zsoltárai.

Jó ideje már, hogy e folyóirat lapjain felhoztam Szenczi Molnár Albert nagy népszerűsége ellen, hogy ő olcsón elterjesztett s így nagy mértékben felkapott francziás nótáival a mi régi szép magyar zsoltárénekeinket feledtette el. Vannak, kik arra hivatkoznak Molnár mentségeként, hogy ő az új nótákkal sok új versformát is honosított meg elmaradt irodalmunkban a külföld gazdag költészetéből.[1] E könnyebb versformákkal mintegy nemesíteni, fordulatosabbá tenni óhajtotta a régibb nehézkes magyar verselést. De ha a hosszas külföldön időzés nem vesztegette volna meg a tehetséges költőnek — Erdélyi János szerint csak verselőnek — magyaros izlését és józan ítéletét: elragadtatással tudta volna fogadni az őt megelőző kor költői reformját, melynek elismert nagy mester, egy igazi magyar költő, Balassa Bálint állott élén. S a felmutatott helyes irányt híven folytatva, bizonyosan magyarosabb irányban fejlett volna ki a XVII. században költészetünk s a ritka szép ősi magyar dallamokat megbecsülve, egy-két csinosabb franczia nótán kivül a többi Goudimel féle ékes zöngedezést ott hagytuk volna, a hol Molnár maga találta őket: Németországban koldusnótának.[2]

Ma irigyelhetjük katholikus honfitársainkat, kik igazán magyar hangzású templomi énekeikből az utókorra sokkal többet őriztek meg. Mi Szenczi Molnár Albertnek s az utána szintén német míveltségen nevelt Aranyos-Rákosi Székely Sándorunknak köszönhetjük, hogy a régiből többszörösen megújított énekeskönyvünk németes-francziás dallamaival finomabb izlésű angol vendégeinket egyátalán nem ragadja el, kik pedig a kurucz dallamok magyaros szépségeit eléggé tudják méltányolni.

[1] V. ö. Dézsi Lajos észrevételével. Bogáti F. M. élete és költői működése. Bpest, 1895. 27. l.

[2] Egy XVII. százbeli magyar utazó csodálkozva említi, hogy Németországban még a koldusok is Lobwasser zsoltáraival keresik kenyeröket.

Szenczi Molnár Albert külföldön tölté élete nagy részét s csak halálához közel eső éveiben nyilhatott alkalma megismerni a tőle távol felvirágzott unitárius énekköltészetet. Mily ismeretséget köthetett kolozsvári számüzetésében Thordai Jánossal, Bogáthi legjelesb tanítványával, nem tudjuk megmondani. Annyi tény, hogy már a XVII. sz. harminczas éveiben mindhárman együtt ott pihentek a kolozsvári temető árnyas fái alatt, hol lelkök már csak az égi karok zenéjében gyönyörködhetett. Említésre méltó, hogy öreg mesterök is, a jeles zsoltárfordító Heltai, szintén itt Kolozsvárt az ő közelükben talált magának örök nyugodalmat.

Erdélyben ép' oly úttörő volt Bogáthink munkássága a régi magyar költészet kifejlesztésében, mint a felvidéken Balassi emlékezetes kisérlete. Végtelen kár, hogy a későbbi kor felkapott énekese, Szenczi Molnár, nem nyerhetett már ifjú korában értesülést az Erdélyben immár szépen virágzó költői iskoláról. Nagyobb hatást gyakorolt volna ez reá, mint Balassinak egynehány feldicsért istenes éneke s akkor a protestáns egyházak egy irányban haladó költészete nemcsak a székely hegyek rejtett völgyei közt fejlesztette volna ki az Istenben bizó áhítat legszebb virágait.

A kurucz költemények remekebbjeihez hasonlíthatjuk a szombatosoknak Bogáthi költői iskolájára valló s minden izében magyaros busongó panaszdalait. Pécsi Simon első tanítója Bogáthi Fazakas Miklós volt. Ő volt vezérlő csillaga is Pécsi hiveinek szomorú bujdosásuk sötét éjjelén. A mit Bogáthi a magyar egyházi költészet újjáteremtésére kezdett, azt egyfelől a szombatosok fejlesztették ki népies irányban; másfelől két földije: barátja Thoroczkai Máté és utóda Thordai János az ujonnan szerkesztett unitárius énekeskönyvbe is bevitték, hogy a miveltebbek is okuljanak azokon. Valóban dicsőségnek tarthatjuk már Szenczi korában, idegen befolyás nélkül, páratlan szépséggel felvirágzott egyházi költészetünket, melyet jobban megismerve, magunk is mind jobban megbecsűlnénk s talán nem messze az idő, midőn mivelődés-történetünkben a nemzeti hagyományt hiven megőrző s elragadóan szép kurucz költészettel együtt egy sorban fogják ezt is magasztalón emlegetni.

Itt alább Bogáthi néhány újszerűnek tetsző zsoltárát közöljük, melyek társaikkal együtt meggyőzőn bizonyítják, hogy

költőjük eljárása helyes volt: a régibb szebb magyar költői formákat igen könnyen fel lehetett volna újitani a könnyű és fordulatos magyar verselés kifejlesztése czéljából. Nem volt szükség e czél elérésére kölcsönkérni a németektől a nekik nem igen kellő s nekünk még jóval idegenebb franczia formákat. Megéltünk volna a németes rímelés és franeziás strófák nélkül is.

Mindjárt az első bemutatott zsoltáron a régi magyar ritmusnak oly hamisítatlan csengése tűnik fel, mely a kuruez költemények olvasásánál gyönyörködtet bennünket. A többi utána következők is, mint a régi magyar költészet igaz termékei, nem egy tekintetben figyelemre méltók.

CXLVI. Megépithet.[1]

Nota. *Immár kérjük Péter apostolt.*[2]

Most ó lelkem, dicsird az Istent!
Az mig élek, mind dicsirem
Én teremtőmet,
Az én szentemet.
Dicsirem, valamíg lehek,[3]
Én istenemet,
Az én szentemet.

Ember fiban oh ne bizzatok!
Urakhoz, fejedelmekhez
Ne tartozzatok,
Mert igen gyarlók;
Mert a pokol szerencsében
Haszontalanok,
Magoknak sem jók.

Gyorsan lelkek nékik kimégyen,
Mihelt testek koporsóba,
A földbe mégyen,
Semmié lészen:
Az mivel most ijeszt, kitől
Féltetek igen,
Semmivé lészen.

[1] Czím a versfőkben.
[2] A nótaként jelzett ének sem az unitárius énekeskönyvben, sem Szegedi Gergelynél nincs meg.
[3] *Lehelek* összevonása.

Ez az bódog, ki bizodalmát
Jákob urától tartja,
Erős ótalmát,
Megmaradását.
Ótalmának vallja, tartja
Istenét, Úrát,
Annak hatalmát.

Pálcája, birtoka mindenen,
Annak egyedül vagyon
Az földön, menyen
És az tengeren,
Fogadását ki megállja
Örökké hiven:
Szava megleszen.

Isten menti a nyomorúltat,
Az hatalmasok kezéből
Bosszú láttakat,
Elód foglyokat.
Ő nem hagyja éhel halni
Az koplalókat,
Az elfogytakat.

Tiszta szemet ád a vakoknak;
Elég épséget ad az Úr
Az iszamóknak,
Az tántorgóknak.
Felemeli kegyelmesen,
Kik leomlanak,
Az földre hullnak.

Hű szent jámbort ez az Úr szeret.
Jövevént ótalmaz, őriz
Árva özvegyet,
Árva gyermeket;
De igen gyülöl ez az Úr
Rút istentelent:
Azfélét elveszt.

Ez nagy felség ő magát birja.
Ily uraságát örökké
Soha nem hagyja,
Meg sem másolja.

Az te urad, Jerusalem,
Magát így tartja,
Tisztit így bírja.

*

Tisztit Istennek Dávid így mondá,
Hogy mind Sault, mind az pogánt
Rontá, fogyatá;
Sidót megtartá.
Száz negyvenhatod énekben
Tudnunk ezt adá:
Istent így áldá.

PS: IV. Árulók elvesztek.

Nota. *Megszabadultam már etc.*[1]

Az pártosok ellen
Dávid így imádkozék,
Kik fiát, Absolont,
Feldobolák,[2] rá költék,
Az koronás királt
Székiből kiverék:
Útban így imádkozék.

*

Rám másszor is néztél,
Szóm, Uram, meghallgattad;
Mert, hogy igaz voltam,
Te tudtad és jól láttad.
Ha megszorultam is,
Utamat nyitottad:
Lelkem tágasítottad.

Uraknak s fiamnak
Látod, Uram, szándékát.
Ne had' elő menni
Az árulók tanácsát;
Mert ezek mind rontják
Az te tanácsodat,
Választott Krisztusodat.

Lehetnék csak szembe,
Urak, szólnék veletek,
Kik az én fiamnak
Ellenem hízelkedtek:
Vakok és bolondok!
Mire[3] nem értitek,
Mely személyre most törtek?

[1] Megvan ez ének Szegedi Gergely ref. énekeskönyvében 188. l. Az unitárius halotti énekeskönyvbe is felvették. A XVIII. században Bogáthi zsoltárát a Balassa dallamára énekelték. („Bocsásd meg, Úr Isten"...) Ezt pedig Ladoni Sára énekére. („Láss hozzám, Úr Isten"...)

[2] Mintegy: dobszóval ráindították. — [3] Miért.

Oly királyra törni
Bolondság és támadni,
Kit Isten választott,
Kit meg szokott hallgatni.
Kit hiven ótalmaz,
Mint két szeme fényét,
Kiért csudát fog tenni.

Kérlek, hazugságban
Azért tü ne bizzatok.
Heában fáradtok,
Hogy engem megrontsatok.
Egy igazat mondok,
Kit tü fogadjatok:
Nékem békét hagyjatok.

Ezt, a kit Úr választ,
Népe között feltisztel,
Minden szerencsében
Őrzi kegyelmességgel.
Azért mind ezkedig [1]
Volt az én fejemmel,
Most is őriz hűséggel.

Lássatok fel azért [2]
Pártosok, úgy szóljatok,
Hogy az kezdett dolgot
Végezetlen hagyjátok.
Szívetek szándékát
Immár megszánjátok,
Magatok úgy hányjátok.

Vélem, ennyi bűnért
Talán megáldozhattok;
Istennek előtte
Gratiát is találtok.
Kinek az áldozat
Nem kell, azt tudjátok,
Ha jámborok nem vagytok.

Ember legyen jámbor,
Ki Istennek áldozik;
Áldozatja kedves,
Kedves, ha imádkozik.
Különben Istentől
Semmi nem adatik,
Senki nem hallgattatik.

Soktok azt vélte most,
Hogy fiam úrrá teszi:
Parasztot nemessé,
Nemest polcra emeli.
Ezért költetek fel,
Valljon' s ki nem érti?
De kitek nem szégyenli?

Tsak azt kévántam én,
Hogy Isten vélem legyen:
Mutassa meg nyilván,
Hogy engem ő szeressen.
Elég bódog vagyok,
Csak Isten kedveljen, —
Kit minden ember értsen.

[1] Ekkedig. Ma: eddig.
[2] Későbbi másolatban: Lássátok megh azért.

Égből és királytól
Bátor ám más azt kérje,
Hogy kassát, pincéjét,
Csűrit, kertit tölthesse:
Ez világ napjait[1]
Fényesen költhesse,[2]
Kedve szerént élhesse.

Kérlek, nékem ad' azt,[3]
Uram, bátran alhassam;
Mikor én lefekszem,
Bú- gond nélkül nyughassam.
Most is csak te biztatsz:
Futtomban nyughassam,
Ily ügyemben[4] alhassam.[5]

XCVII. Az balvaniozo.

Not. *Az kereztiensegben.*[6]

Az Úr immár király,
Kit minden nemzet ural.
Népe közt méltósággal,
Pogánokon bír hatalmával,
Kiket most igen vere,
Mint erős, vas pálczájával.

Zengjen az föld ezen,
Istenünknek örüljön.
Tengerekre hír legyen,
Minden sziget ezen örüljön:
Ez amaz erős Isten,
Ki felhőn jár az egeken!

Bizony igaz Isten:
Jár az sötét fellegben.
Mint királyi köntösben,
Ott ül ő királyi székiben, —
Igazság, egyenesség
Jár velle és tart ez széken.

Az tüz ő strására,
Eleit menykő járja.
Ellentartóit rontja,
Bálványozó pogánt lobbantja.
Körüle sok villámja,
Kivel az földet lógatja.[7]

[1] Későbbi másolatban: Ez világi napit.
[2] U. o. tölthesse.
[3] U. o. azt add.
[4] U. o. ügyömben.
[5] Az utolsó két versszak inkább a szegényen bujdosó Bogáthira, mint az elűzött gazdag zsidó királyra illik.
[6] Szegedinél 174. l. Unitárius énekeskönyvben 129. l. Eredeti nóta: „Ave Gerarcia."
[7] Ma inkább: ingatja.

Látván, megolvadnak
Az hegyek, ellágyulnak;
Mint viasz, ugyan[1] folynak:
Az Úr jövetelin változnak.
Az föld és az kősziklák
Úrok előtt megmozognak.

Világ őtet vallja,
Az ég igaznak mondja.
Az sok angyal kiáltja,
Dicsőségét im' minden látja.
Már az pogán általja,
Hogy bálvánt tisztelte, bánja.

Az pogán piruljon,
Képimádó pirongjon,
Semmivel ki kérkedett,
Hogy tisztelte, nagy szégyent valljon.
Az bálvány leomoljon,
Minden térd Úrnak hajoljon.

Nemes Sion hallja,
Isten dolgán vígada.
Ez hír tovább is juta,
Ország városa mind vígada:
Hogy az bálványt lehánta,
Pogánt az Úr megrontotta

Jelented, ki volnál,
Uram, az pogánokon,
Hogy felséges Úr te vagy
És másod nincs egész világon;
Hogy te minden pogánon
Bírsz és az ő bálványokon.

Ó! tü istenesek,
Az bűnt mind gyülöljétek.
Ha Istent szeretítek,
Lelketeket úgy őrizzétek;
Mert Isten csak jót szeret,
Pokoltul jámborokat ment.

Szentnek gyút ő gyortyát,
Igaznak tart világot.
Az tisztáknak örömet,
Víg életet ad, bódogságot.
Az tökélleteseknek
Mindenkor ő jókat adott.

Ó! tü szent jámborok,
Ezen nagy vígaságtok,
Hogy Isten ótalmotok.
Örüljetek, mert Úr váratok,
Kitől feletségtekkel
Soha tü el ne álljatok.

*

Az pogánt megveré,
Égből az Úr rettenté;
De szent hadat segéllé,
Ő magát nagy úrnak jelenté.
Kileuczven heted énekben
Néppel király ezt éneklé.

[1] Úgy.

PS. C.

Not. *Christus feltámada.*[1]

Az Úrnak országul
Hálát adjatok!
Énekkel, örömzengéssel
Neki szolgáljatok!

Jertek sátorához
Szűvel, lélekkel!
Színe eleibe járjunk
Kellemes zengéssel.

Áldjátok, mondjátok:
»Az Úr az Isten!
Mert mi magunktól nem löttünk,
Ő teremte régen.»

„Bölcsen ő teremte,
Gondunk viseli.
Mert népe vagyunk ez földön,
Mezein johai.“[2]

Oltárihoz vígan
No menjetek fel!
Szent háza kapúin szentek
Kelletek énekkel.

Ládájánál Istent
No dicsírjétek!
Jó tétéről pitvarában
Megemlegessétek.

Mert véghetetlen jó
Az Úr s kegyelmes.
Igiretit nem felejti,
Oly igen figyelmes.

Innepre Sidókat
Király így inté,
Soltár századik részében
Ily hütit jelenté.

[1] Szegedinél 106. l. Unitárius énekeskonyvben 193. l. Eredeti nótája: Christus jam surrexit.
[2] Juhai.

Közli: Kanyaró Ferencz.

Gyöngymondatok.

(Újkori íróktól.)

Házasság.

A házassági szövetség minden elkötelezések között a legszabadabb és legszentebb. Minden azt korlátozó törvény igazságtalan, minden azt elferditeni vagy elrontani bátorkodó apa zsarnok. Nincs alárendelve a természet e szűz kapcsa sem fölségi, sem szülői hatalomnak s tekintélynek; egyedül a közös mennyei atya parancsolhat egyesülést a sziveknek, s azok kölcsönös szeretetét fel is tartóztathatja. *Rousseau.*

Az ember nem nőtlenségre hivatott, — s nagyon bajos, hogy az ily természetellenes állapot nyilt, vagy titkos rendetlenséget ne idézzen elő. *Rousseau.*

A nősülendők szeretőikhez gyöngédek és nejeikhez durvák, — hütlés előtt macskák, azután tigrisek. *Hugó Victor.*

A ki leányát gyülölt egyénnel férjesiti, annak minden abból felmerülhető hibáiért felelős az egeknél. *Molière.*

Minden gunymesék ellenére is virágzik a házasság a világban, ezen gunyolt igába végre csaknem mindenki belebuvik, — hálójával maguk a gunyolók is megfogatva, gyakran alkalmas férjekké lettek. *Boileau.*

Az arany nehézsége megfojtja a szeretetet, mint a napsugarak nyomása a virágot. *Kármán József.*

Mert egy ember, még csak egy fél
És egészen csak akkor él —
Akárki mit beszél —
Midőn két szív egybekél. *Kisfaludy Sándor.*

Olyanok a gazdag nősök,
Mint a gyujtó üvegek:
Szemsugárt, szívlángot fognak,
Ámbár maguk hidegek. *Kisfaludi Sándor.*

Az embernek önmagát adni el, komoly vásár. *Corneille Tamás.*

Házasságra nézve a választási nagy elővigyázat gyakran csal, sőt árt. Mondani kell elszántsággal: Minthogy rá kell adnom magamat, Isten adjon jó kimenetelt, s jőjjön, a minek jönni kell! *Corneille Tamás.*

Nehezebb a házba menyet vinni bé, mint leányt adni ki: a belső rossz, mindig veszélyesb a külsőnél. Ip és meny között régi a harcz: egymással szemben mit gondolnak? miért imádkoznak? kitalálni nem nehéz. *Petrárka.*

Bolond volt, a ki második házassági szerződvényre lépett: az elsőre nincs semmi szóm. *Lafontaine.*

Hazugság.

A búrakott szegény is hazud: nem csoda tehát, ha a gazdag ritkán szól igazat. *Shakespere.*

Az emberek tüdője a hazugság ördögének lakhelye. *Katona József.*

Gyakran egy hazugság keresztülvitelére husz igazságot is meg kell tagadni: a hazugság legaljasabb bűn. *Smiles.*

A legezitrább ruhába bujtatott hazugság is felismerhető. *Herbert.*

Hajlam.

Az ember csak annyiban találja magát szerencsésnek, a menynyiben hajlamát kielégitheti. *Kant.*

A hajlam születhetik, de a gyermeket erős férfiuvá küzdelem és iparkodás edzi. *Smiles.*

Uralkodj hajlamaidon és így uralkodni fogsz a szerencsétlenségen. A Teremtő kegyes szeretet, csak a hajlamok zsarnokid. *Kleist.*

Hervadás.

Az ifjuság kellemeit
　　Itt huliatja termetem,
S az életnek örömeit
　　E nagy sirba temetem. *Kisfaludi Sándor.*

Gyüjtötte: Kiss Mihály.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

„Le protestantisme libéral, ses origines, sa nature, sa mission". (A szabadelvü protestantismus eredete, természete, hivatása.) *Reville Jean*, a párisi egyetemen a prot. theol. fakultás tanára, a kinek egyházi beszédeiből néhányat e folyóiratban mi is közöltünk, a mult évben a svájczi szabadelvü kereszténység egyesülete meghivására Genfben öt felolvasást tartott, a melyek a fennebbi czim alatt most egy kötetben kiadva megjelentek Párisban. Az első felolvasásban Reville a szabadelvü protestantismus genesisét tárgyalja s azt igy határozza meg: „A vallási dolgokban, mint a szellemi élet minden más nyilvánulásaiban, a józan ész és lelkiismeret souverinitása, a tudomány eszközeivel minden hitvallástól elfogúlatlanul tanulmányozott biblia történelmi tekintélye — ezek a szabadelvü protestantismus alkotó elemei". A következő felolvasásban azt mutatja ki, hogy a szabadelvü protestantismus a vallási tapasztalatra van alapitva, s az a Jézus tanitásainak és vallásának modern kifejezése. Két felolvasásban az emberiség erkölcsi és társadalmi tapasztalatain alapuló hitet és az egyház modern felfogását tárgyalja. Utolsó felolvasásában a szabadelvü protestantismus eszményeivel és annak a modern társadalomban való elhivatásával foglalkozik és felolvasását igy végzi be: „A szabadelvü protestantismus bizalommal tekint a jövő elébe. Látja, hogy eszméi és elvei lassan-lassan terjednek a hagyományos protestáns egyházakban; sőt a katholikusban is. Hiszi, hogy a modern társadalom vagy radikális demokraczia kibékithető egy, a mult idők dogmatikai vagy sacramentumi meghatározásoktól ment vallással. S teljes reménynyel üdvözli azt a jövőt, midőn a dogmák, a szentségek, a szertartások, a melyek szüntelen pártokra osztották az embereket, eltünnek a vallásos társadalomból s az Isten és embertársaink iránti szeretet erkölcsi vallása lesz a szellemi egység kapcsa mindazon emberek között, a kik teljes jóakarattal küzdenek a bűn, az önzés, az egyenetlenségek ellen — ez lesz a valódi katholicismus". Ha e mű magyar nyelven is megjelennék, abból lehetne aztán megitélni, hogy mennyiben jogosult a magyar protestáns egyház magát szabadelvünek tartani?

(cz.)

Memorials of Robert Spears. — 1825—1899. — p. 62. London. Spears Robert unitárius papnak s az angol unitárius társulat egykori titkárának emlékét örökiti meg e csinos kiállitású könyv. Spears kedves emlékezetet hagyott hátra nemcsak hazájában, hanem a külföldi szabadelvü keresztényeknél is. Senki nem ápolta Ángolországban a külföldiekkel a hitrokoni viszonyt inkább, mint ő. A magyarországi unitáriusok iránt kezdettől fogva

legnagyobb rokonszenvvel viseltetett és e rokonszenvnek tényleges jeleit adta. Ő létesítette az összeköttetést az angol unitáriusok és a hindú monotheisták között. Keshub Chunder Sen és Mozoomdar, a hindu theismus vezéreinek látogatása Angliában, főleg az ő műve volt, mindamellett is, hogy nem Parker Tivadart, hanem Channinget vallotta mesterének. Channing munkáinak olcsóbb és diszes kiadását ő eszközölte Angolországban. Az unitarismusnak teljes lélekkel apostola volt, több gyülekezetet alapított és a Christian Life-ot szerkesztette. Az Emlékkönyvet Collier Robert newyorki lelkész előszava nyitja meg, mely után életrajza következik Charleswortbtől, s emlékezetek másoktól és a Gordon Sándor beszéde zárja be. A könyvben foglaltak méltók a Spears emlékéhez.

Beszéd Homoród szentmártoni Biró Sámuel felett 1721-ben. Latinból forditotta és bevezetéssel ellátta *Koncz József.* 8r. 25 l. Különlenyomat folyóiratnak elébbi füzetéből. A marosvásárhelyi Teleky-könyvtár óvta meg e munkát számunkra. A XVIII. században a nevezetesebb halottak felett két-három beszédet mondottak, s az egyiket rendesen latinúl. Latinúl iratott e munka is, melynek szerzője nincs megnevezve, de a beszédben található vonatkozások szerint az nem más, mint Szentábrahámi Mihály, unitárius tudós férfiu és szónok. A beszéd az igazság, a jog leszármazását és tulajdonságágát adja elő s alkalmazza az elhalt jelesre. A tárgyalásban a XVIII. száz szokása szerint a régi klassikusokból idézet itt is van elég, de nem összefüggés nélkül. A klassikus mondások, a melyeket idéz, s a milyen összeköttetésben és vonatkozásban idézi, erős védelme a jognak, az igazságnak a protestánsokra és a házára nézve eme szomorú korszak viszonyaiban, és hozzáillő ahoz a férfiúhoz, ki e korban, mint kiváló jogtudós szolgálta hazáját és egyházát, mely utóbbinak főgondnoka volt. A XVIII. százév beszéd-irodalmának remek darabja ez emlékbeszéd. Köszönettel tartozunk érette történettudósunknak, hogy azt jó magyar fordításban napvilágra hozta, valamint a bevezetésért is, melyet ahoz igazi protestáns szellemtől áthatva írt.

Rédiger Gézától: „Az isteni gondviselés jelei és czéljai a magyar nemzet honfoglalásában," melyet folyóratunk mult évi folyamában közöltünk, külön füzetben is megjelent Marosvásárhelyt, hogy a nép körében minél inkább terjesztessék e vallásos szellemmel és költői nyelven írt mű. Ezzel együtt adatott ki *Boór Jenő*, csakugyan helyes irányban járó, s meleg szívről tanuskodó értekezése is „A nemes jellemről."

Emlékkönyv a siketnémák váczi országos királyi intézete 100 éves fennállásának ünnepe alkalmára. Szerkesztette ***Borbély Sándor*** igazgató. Budapest, 1902. 400 l. A nyugat emberbaráti intézményei között is előkelő helyet foglal el a siketnémák váczi intézete, a mely a mult évben fennállásának százéves forduloját oly széleskeretü ünnepségek között ünnepelte. Ez ünnepélyek egyik mozzanata az a diszes ***Emlékkönyv***, a mely Borbély Sándor intézeti igazgató gondos szerkesztésében előttünk fekszik. Tartalmáról a rendelkezésre álló hely csekélysége miatt képet adni nem vállalkozhatunk. De a ki az intézet keletkezése, küzdelmei, multja és jelene iránt érdeklődik, a ki bepillantást akar nyerni a siketnémák oktatásának nemes munkájába, a ki hazánk ez irányu törekvéseit lelke érdeklődésével kisérni akarja, az üsse fel e könyvet, mert minden sorából, minden betüjéből a Krisztusi ember-

baráti szeretet melegsége és fénye ömlik szét. Valóban a jobb jövő jeleit látjuk napjaink némely jelenségeiben! Egy angoliró csak nemrégiben a XX. százévet a gyermekek századának mondotta. A közoktatás vezetője, a főváros, vármegyei tanitó testületek, iskolai gondnokságok felbuzgó lélekkel veszik az utóbbi években a szegény, a nyomorult, a gyámoltalan gyermekek ügyét szivökre. Igen, az idők jelei arra mutatnak, hogy közeleg az Istennek országa. (*Dr. G. K.*)

Értesités *Demeter Dénes* felhivásban tudatja, hogy az általa írt „Konfirmácziói Emlék", — melyet a magyarországi unitárius egyházképv. Tanácsa 280 –1902. sz. a. elfogadott és ajánlott — szerzői és kiadói jogát teljesen, Betegh Pál székelyudvarhelyi könyvkiadóra ruházta, ennél fogva kéri a rendelőket, hogy az eddig tanusitott pártfogással rendeléseiket egyenesen Betegh Pál könyvkiadó urhoz sziveskedjenek intézni.

Mitrovics Gyula összegyüjtött papi dolgozataira hirdet előfizetést *Trócsányi Bertalan* könyvkiadó Sárospatakon. A Mitrovics emlékének — írja a felhivás — legméltóbb megörökitése *összes papi dolgozatainak kiadása* lenne. Ez nemcsak az ő nevének megörökitője lenne, de korunk protestáns egyházi irodalmának, sőt az egyházi mozgalmak iránt érdeklődő magyar protestáns olvasó közönség áldozatkész irodalomszeretetének is örök dicsősége volna. Az egész vállalatot, az életrajzot magában foglaló utolsó kötettel együtt 6—7, egyenkint 300 oldalt magában foglaló, nagy nyolczadrét kötetre tervezik olyan alakban, mint a Prot. Irod. Társaság kiadványai, *finom papiron, pompás nyomással.* A vállalat *irodalmi részének vezetését* az elhunyt fia Mitrovics Gyula dr. eszközli. Hogy *Mitrovics Gyula papi dolgozatait* bárki megszerezhesse, évenként csak *egy* kötet fog megjelenni, s így az egész vállalat 6—7 év alatt nyer befejezést. Előfizetési ár egy kötetre 4 kor. Diszkötésü példányra 5 kor. 20 fill. És így az egész vállalat 24, legfetjebb 28 koronába kerül kötetlenűl. Ajánljuk a felhivást olvasóink szives figyelmébe.

KÜLÖNFÉLÉK.

Vargyas. E népes unitárius községben készűlnek az unitáriusok a nyáron zsinatot tartani. A reformatio óta e nagy község mindig egyik erős vára volt az unitárismusnak, ősfészke a Daniel családnak, mely annyi jeles főgondnokot adott egyházunknak. Ezelőtt húsz évvel is itt tartották az unitáriusok zsinatjukat. Ide határozta most is az udvarhelyi egyházkör, mely a sorban következett, a zsinattartást. Reméljük, hogy a vargyasi zsinatnak meglesz a kihatása a székely-udvarhelyi templom fölépítésére is.

Loyson Hyacinthe Servétről felolvasást tartott abban a városban, hol Servét martyr halált halt, s hol Loyson Hyacinthe ma vendégszeretetet élvez. Kalvin születésének negyedik száz évi fordulóját úgy akarják Genfben megünnepelni, hogy ugyanakkor igazságot szolgáltassanak az ő szerencsétlen áldozatának. Hyacinthe erről értesűlve,

annak előkészítésére tartotta felolvasását. A jeles szónok kifejezte, hogy teljesen egyetért azokkal, a kik Servétnek igazságot akarnak szolgáltatni, habár tekintettel van azokra a körülményekre, melyeket Kálvin érdekében hoznak fel. Megkapó szavakban fejtette ki, hogy Servét a reformatió elvét jól fogta fel, mikor azt tanította, hogy a reformationak progressivnek kell lenni. Hyacinthe rámutatott arra is, hogy Servétnek a Jézus Krisztus felől nyilvánitott eszméi ma már a genfi protestansok egy jó nagy részéé. A mi a halállal büntetését illeti, erre nézve azt mondta, hogy az nem csupán Kalvin hibája, hanem az akkori autoritativ protestantismusé, melyet ez a róm. katholicismustól vett át. A türelmetlenség és minden erőszakosság oka egyébiránt nem ebben, vagy abban a rendszerben van, hanem az ember rosszakaratában.

Németországban a Delitzsch felolvasása több nyilatkozatra adott alkalmat. Az orthodoxok nem most hallanak először olyan nézeteket, milyeneket Delitzsch az assyr emlekekről való tanúlmányával kapcsolatban nyilvánitott. S nem is a biblia, s nem is Babylon és ezeknek összeköttetése hozta izgalomba, hanem az a körülmény, hogy Vilmos császár a felolvasáson részt vett és Delitzsch Frigyes iránt elismeréssel adózott. Ez nyugtalanitotta az orthodoxokat. Delitzschesel magával szokott módjuk szerint egy nehány hitvallási tétel ráolvasásával elbántak volna és nem sokat törődtek volna az általa erősített igazságokkal, habár azok mind több hivet nyernek. De a császár állásfoglalása által hatalmukat látták fenyegetve. Ezért a felolvasás után mindent elkövettek, hogy ellensúlyozzák, a mi történt. Segitségül hivták a konservativ és orthodox magasabb köröket. Dryander udvari főpap Hilprecht tanárt fölszólitotta, hogy tartson felolvasást az udvarban Delitzsch megczáfolására. Szóval az orthodoxok a dr. Harnack és Delitzsch befolyását szeretnék visszaszoritni. Sikerül-e ez nekik? Abban a mértékben aligha, mint ők óhajtják. A fölizgúlt kedélyek csillapitására a császár nyilt levelet intézett Hollmann tengernagyhoz, melynek első fele az orthodoxiának látszik eleget tenni, de végső soraiban, hol a saját hitvallását adja, semmi sincs, mi orthodox hitnézetre emlékeztetne. E hitvallás teljesen monotheistikus vagy theistikus és nem trinitarius, mint az orthodox hitforma. Krisztusról és istenségéről szó sincs benne. Delitzsch e „Nyilt levél" után is fentartja a kijelentésre vonatkozólag tett nyilatkozatait és tovább halad kutatásában, hogy azokra még több bizonyitékot szerezzen, mi uralkodója hitvallásának végső soraival összhangzik. Egy más szabadelvü tudós egyházi férfiu az uralkodó hitvallását illető pontjaiban méltányolva, nem tartózkodik

attól, hogy azt a megjegyzést ne tegye, hogy az egy Istenhit formája reánk nézve nem az ó szövetség, hanem az új-szövetség, melynek Istene különbözik az ó-szövetségétől, sőt még a prófétákétól is. Dr. Harnack is nyilatkozott e kérdésben. Itt közöljük a császár érdekes levelét és Harnack nem kevésbé tanúlságos nyilatkozatát:

„Kedves Hollmann! Önhöz intézett táviratom eloszlatta azt a kételyt, melyet ön az előadás végső passusára vonatkozólag táplált. A hallgatók teljesen, világosan megértették, én azonban megragadom az alkalmat, hogy állásfoglalásomat még egyszer világosan körvonalozzam.

Egy esti társaságban Delitzsch tanárnak alkalma volt ő Felségével, a császárnéval s Dryander fősuperintendenssel több órán keresztűl értekezni és vitatkozni, mialatt én hallgattam 's passive viselkedtem. Delitzsch — fájdalom — elhagyta a szigorú hystorikus és assyrologus álláspontját s theologiai vallási következtetésekbe és hypothesisekbe bocsátkozott, melyek meglehetősen ködösek és merészek voltak. Mikor azonban az Uj testamentumra tért át, világos volt, hogy Üdvözitőnk személyét illetőleg oly teljesen eltérő nézetekbe bonyolódott, hogy oda már nemcsak nem követhettem, *de constatálnom kellett, hogy az ő álláspontja az enyémmel homlokegyenest ellenkezik.* Delitzsch nem ismeri el Krisztus istenségét s így visszafelé következtetve, az Ó-testamentum nem tartalmaz a Messiásra vonatkozó kinyilatkoztatást. Itt háttérbe vonúl az assyrologus, s a kutató történelembúvár előtérbe lép a theologia minden fény- és árnyoldalával. *E téren csak azt tanácsolhatom neki, hogy nagyon óvatosan, lépésről-lépésre haladjon előre* s thesiseit csak theologiai folyóiratokban s kollégái körében szellőztesse, *minket laikusokat, mindenekfölött pedig a Keleti Társulatot kimélje meg' ettől, mert ennek fóruma elé ez nem tartozik.* Mi ásunk, s elolvassuk a mit találunk, s kiadjuk a tudomány és történelem hasznára, de nem azért, hogy a sok tudós közűl valamelyiknek vallási hypothesiseit megindokolni, vagy megdönteni segitsünk. Delitzschnél a theologus teljesen összeolvadt a hystorikussal, s ez utóbbi szinte csak foglalata az előbbinek. Kár, hogy Delitzsch nem maradt meg eredeti programmjánál, melyet a múlt évben készített, hogy t. i. társulatunk leleteinek alapján, a föliratok tudományosan kipróbált forditása után összehasonlitsa, hogy ezek mennyiben illusztrálják Izrael népének krónikáit, mennyiben magyarázzák meg a történelmi eseményeket, erkölcsöket, szokásokat, hagyományokat, politikát, törvényhozást stb. Más szóval: a tagadhatatlanúl hatalmas és kifejlett babyloni kultura, mily

kölcsön hatásban állt az izraelitákhoz, mennyiben folyt be népük, mennyiben nyomta rá bélyegét s ezzel — tisztán emberi szempontból — mennyiben mentette meg a babiloniaknak az Ó-testamentum által egyoldaluan, elfogultan durvának, utálatosnak festett jellemét. A menynyire én fölfogtam, ez volt az ő eredeti szándéka. Nagyon tartalmas, érdekes terület, melynek átkutatása, földerítése és megmagyarázása, minket laikusokat rendkivül érdekel s ezért nagyon hálások vagyunk neki. De e mellett kellett is volna maradnia. *Ő azonban buzgalmában tullött a czélon.*

Mint a hogy másképp várható sem volt, az ásatások oly részleteket hoztak napfényre, melyek az Ó-testamentum vallási részéhez is vonatkozással bírnak. Neki egyszerüen lajstromoznia kellett volna a tényeket s az egybevágó dolgokat ki kellett volna emelnie s meg kellett volna magyaráznia s a *hallgatóságra kellett volna bíznia, hogy a vallási következtetéseket maga tegye meg.* Előadását így a laikus közönség érdeklődéssel és jóakarattal fogadta volna. Ezt azonban nem tette, hanem e helyett nagyon polemikus modorban nyúlt a kinyilatkoztatás kérdéséhez, ezt többé-kevésbé tagadta, illetőleg azt hitte, hogy hystoriailag tisztán emberi dolgokra vezetheti vissza. Ez nagy hiba volt, mert megbolygatta némely hallgatójának legszentebb, legbensőbb érzelmeit s jogosan, vagy jogtalanúl, *némely embernek szétfoszlatta, vagy legalább is megtámadta kedvencz ideáit, melyekkel ez emberek szent és drága fogadalmakat kötnek egybe, söt megrendítette a hitük fundamentumait, ha éppen ki nem döntötte.* Az ilyennel csak hatalmas génie merjen megpróbálkozni, mert erre az assyriológia puszta studiuma még nem jogosit föl. A kitünő tanár buzgalmában megfeledkezett arról az elvről, hogy nagyon fontos a tárgyat a helyhez és a publikumhoz mérni. Mint szakszerü theologus kollegái előtt és folyóiratokban oly thesiseket, hypothesiseket, teoriákat és meggyőződéseket vitathat, a milyenekről népszerü előadáson és könyvekben nem szólhat.

Szeretnék ismét visszatérni a *kinyilatkoztatást* illetőleg *elfoglalt álláspontomra*, a hogy ezt önnek, kedves Hollmann, s más uraknak gyakrabban kifejtettem. Kétféle kinyilatkoztatást különböztetek meg: *egy folytonos, bizonyos mérvben történetit*, s *egy tisztán vallásit*, mely a Messiás későbbi megjelenésére készit elő.

Az elsőre vonatkozólag megjegyzem, hogy a legesekélyebb mérvben sem kételkedem abban, hogy Isten az általa teremtett emberi nemnek mindig szakadatlanúl megnyilatkozik. „Lelket lehelt az em-

berbe", vagyis a saját lelkéből adott bele egy részt. Atyai szeretettel és érdeklődéssel kiséri az emberi nem fejlődését, s hogy őt tovább fejleszsze és vezesse, „megnyilatkozik" majd ebben, majd amabban a nagy bölcsben, papban vagy királyban, úgy a pogányoknál, mint a zsidóknál és keresztényeknél.

Mózest, Ábrahámot, Homért, Nagy Károlyt, Luthert, Shakespearet, Goethet, Kantot, Nagy Vilmos császárt királasztotta s kegyelmére méltónak találta, hogy népeik javára úgy a szellemi, mint a physikai téren az ő akarata szerint nagyszerüet, soha el nem mulót műveljenek. Hányszor ismételte az én nagyatyám nyomatékosan, hogy ő csak eszköz az Ur kezében. A nagy szellemek műveit az Isten ajándékozta a népeknek, hogy ezeken tovább miveljék magukat. Isten, a népek helyzetének és műveltségi fokának megfelelőleg, természetesen különféleképpen „nyilatkozott meg" s teszi ezt ma is.

A megnyilatkozásnak másik, inkább vallási módja az, mely az Ur megjelenéséhez vezet. Ábrahámnál kezdődik lassan, de előrelátóan, bölcsen és mindent tudóan, különben az emberiség elveszett volna. S itt kezdődik a legbámulatosabb hatás, az isteni kinyilatkoztatás. *Ábrahám törzse s az abból keletkezett nép* vaskövetkezetességgel *az egy Istenben való hitet* tartja legszentebb javának. Ezt a hitet kell táplálnia és ápolnia. A népnek az egyptomi fogságban szétkorbácsolt, szétzüllött töredékeit Mózes másodszor is összeszervezi, mindig azzal az igyekezettel, hogy *monotheizmusát* megóvja. *Isten közvetlen beavatkozása támasztja fel ismét ezt a népet.* S így megy ez a százakon keresztűl, mig a Messiás, kit a próféták és zsoltárosok hirdettek és megjövendöltek, végre megjelenik. *Isten legnagyobb kinyilatkoztatása a földön!* Mert maga jelent meg a fiában, Krisztus isten. Isten emberi alakban. Megváltott minket, szólit, hogy kövessük, lobogni érezzük a tüzet bennünk, érezzük, hogy szánalma megerősit, elégedetlensége megsemmisit, de szószólása megment. Egyedűl az ő szavában bizakodva a győzelem biztos reményével megyünk neki a munkának, gúnynak, siralomnak, nyomoruságnak és halálnak, mert benne találjuk föl Isten kinyilatkoztatott szavát s ő nem hazudik soha.

Ez az én nézetem erről a kérdésről . . . Magától értetődik, hogy az ó-testamentumnak sok fejezete van, mely teljesen hystoriai, emberi természetü, s nem Istennek a kinyilatkoztatott szózata. Tisztán hystoriai vázolása oly eseményeknek, melyek a zsidó nép vallási, erkölcsi, politikai életére vonatkoznak. Például a Sinai hegyen kapott parancsokat inkább symbolikusoknak, mint Istentől sugallottaknak kell tekintenünk

és Mózesnek talán rég ismert törvényparagrafusokat kellett föleleveníteni, hogy Izraelnek laza s kevésbbé ellenálló népét összetartsa. Itt a hystorikus az értelemből és a szövegből talán megkonstruálhatja az Ábrahám barátjának, Hammurabinak törvényeivel való összefüggést, ez azonban nem csökkenti annak a ténynek súlyát, hogy Isten Mózest sarkalta erre s ennyiben megnyilatkozott Izrael népének. Az én fölfogásom tehát az, hogy a mi derék professorunk előadásai alkalmával ezentul kerülje a vallási vonatkozásokat, s nyugodtan vázolja a babyloniak stb. vallásait, szokásait ott, a mennyiben ezek az ó-szövetségre vonatkoznak.

Az előbbiekből rám nézve a következő következtetés folyik: a) hiszek egy egyetlen Istenben; b) nekünk embereknek, hogy őt tanithassuk, bizonyos formára van szükségünk, főképp gyermekeink számára; c) ez a forma eddig az ó-szövetség volt mostani hagyományában. Ezt a formát a kutatás, a föliráṡok, az ásatások lényegesen meg fogják változtatni. Nem baj, ha ezáltal a választott nép veszt is nymbussából, mert a mag és a tartalom: Isten és az ő működése megmarad. *A vallás sohasem volt a tudomány eredménye, hanem a szívnek és az Istennel közlekedő ember lényének a kifolyása.* Szívélyes üdvözlettel köszönti az ön hű barátja

Vilmos I. R.

U. i. E sosorokat tetszés szerint fölhasználhatja; mindenki olvashatja, a ki akarja."

Dr. Harnacknak a császár levelére írt észrevételei a többek közt ezek:

„Ő Felségének főleg két tétele olyan, mihez kérdés fér s feleletet kiván: a kettős kijelentés elmélete és Jézus Krisztus istenségének a tana. A kettő egymással összeköttetésben van. A „kijelentés" szó azonnal jelzi azt a különbséget, mely a vallás dolgában a hit és tudomány között létezik. A tudomány szoros értelemben véve nem engedheti meg a kijelentés fogalmát, mely transcendens. Viszont a hit se foszthatja meg magát a kijelentés eszméjétől. Közvetités egyenlit. A protestans hit — a világegyetemet megillető tekintettől függetlenül — nem enged meg csak személyek által való kijelentést. Minden úgy mondott alsóbbnemü kijelentést elvet. *Dolgok által való kijelentés nem létezik.* Erre az alapra helyezkedik a császár levele. Személyek s főleg a nagy emberek azok, kik által Isten magát az emberiségnek kijelenti. A mennyiben azonban a tudomány előtt a nagy emberek titka, az ő hatalmas egyéniségükben van, az egyességnek egy formuláját állapitották

meg. Ez a benső tapasztalat ténye, melyet a tudomány sem nem teremthet, sem annak ellent nem mondhat, s melyet mi Isten kijelentéseinek eme személyeiben elismerünk.

Ezen a közös alapon a császár levele kétféle kijelentést különböztet meg: az egyetemest és a tisztán vallásit. Ez a megkülönböztetés nagyon fontos, mert ebből egyenesen következik, hogy az emberre nézve nincs nagyobb dolog, mint az ő Istenhez való viszonya és hogy minden e viszonytól függ. De másfelől a két egymás mellett haladó kijelentés fogalma nem elégitheti ki a gondolkozást. Ezt a császár levele is elárulja, mert Ábrahámot mind a két osztályba belé sorozza. Miután elfogadott dolog, hogy vallás, erkölcsi erő és ismeret egymással szoros viszonyban vannak, két kijelentésről nem lehetne szó, hanem csak egyről, a melynek oly finom szervei csak nagyszerüségre, módra, hivatásra és szerepre különbözhetnek. Ha Jézus Krisztus semmit sem veszit az ő különös jelleméből és eredetiségéből, mikor Mózessel, Ezsaiással és a zsoltárírókkal helyeztetik egy sorba, hasonlólag akkor sem veszit, mikor ugyanazon sorban szemléljük őt, hol Sokrates, Plato és a császár által idézett más bölcsek vannak. Végső elemzésben a történelemnek csak egy tanúlmánytárgya lehet: az emberiség, melyet Isten kihozott és megszabaditott a természeti állapotból, a vétkes és bünös állapotból, hogy Isten gyermekének méltóságára emelje. Magától értődő e mellett, hogy az Isten kijelentése Izrael népében, sajátos alakja a kijelentésnek a régi korban. A keresztény egyháznak kötelessége visszavetni minden oly becsülést a Jézus Krisztusról, mely a közte és más mesterek közti különbséget nem ismerné el. Maga Jézus, tanitványai és a világtörténelem oly világosan beszélnek erről, hogy a fölött kétség nem lehet. Ő maga az evangeliumban most is úgy beszél, mint hajdan tanítványainak. De a mihez kérdés fér, hogy helyes-e e merev formula: „a Krisztus istensége." Jézus maga sohasem használta ezt, hanem más megjelöléseket; s nagyon kétséges, hogy tanitványai is használták-e. Az ős keresztény egyház nem beszélt megkülönböztetés nélkül a Krisztus istenségéről; az mindig az *„ő istenségéről és emberségéről"* beszélt, „ísten-emberség" az egyetlen orthodox formula a régi egyház értelmében ... Hogy Jézus „Úr és Szabadító" volt, ebből ő nem csinált titkot, s tanítványai is az ő beszédéből és cselekedeteiből ezt kellett, hogy következtessék. De hogy az égi Atyával való viszonya hogyan keletkezett, ezt a maga számára tartotta fenn, ez előlünk el van rejtve. Az én történelmi érzékem szerint az „isten-ember" formulára nézve óvatosnak kell lenni, mert az egy oly térbe kap bé, mely föntartott tér, s melybe hogy

behatoljunk, nekünk nincs megengedve... Az utolsó szó, a mit e tárgyról mondhatunk, nekünk úgy tetszik a Pálféle kifejezés: „Isten volt a Krisztusban."

...El fog jönni az idő és már el is jött, mikor a protestans keresztények kezet nyújtanak egymásnak, mikor egyesülnek abban a hitvallásban, hogy a Jézus Krisztus az Úr és abban az elhatározásban, hogy az ő szavainak engedelmeskedni kell és akkor a mi katholikus testvéreinknek is követniök kell e példát..."

Harnack A.

Voltak-e a zsidók egyáltalában Egyptomban? A német császár levelének ama helyére: „Mózes Izrael népének az egyptomi fogságban szétforgácsolt töredékeit másodszor is összeforrasztotta, arra törekedvén, hogy monotheismussát megóvja", egy német lap a következőket írja:

Úgy látszik, hogy a császár abban a nézetben van, hogy már a szentföld meghóditása előtt is volt több törzsből egyesült izraelita *nép*. E nézetnek *téves* volta már rég be van bizonyitva. Mindenekelőtt azonban az a föltevés is nagyon gyönge lábon áll, hogy az izraeliták Egyptomban voltak. Nagy valószinüséggel *nem voltak*, s minden a miről az ó-testamentum a Sault megelőző időkről ir, nem egyéb, mint ellenőrizhetetlen hősmonda. Mindenekelőtt (a mi rendkivül föltünő dolog) e tekintetben az egyptomi források teljesen cserben hagynak minket. Az egyptomi feliratokban Izrael mint nép csak egyetlenegyszer emlittetik, nevezetesen Merenptah király alatt 1250—1240 Kr. e.), kit a kivonulás fáraójának is neveznek. E feliratok azonban ugy emlitik Izraelt, *mint már Kanaánban lakó népet* s nevezik *Iziral*nak. Judea tartományt csak Dávid foglalta el, még pedig Judeától délre eső tartományból, *Muszri*ból. Igaz, hogy Egyptomot Muszrinak hivták, de így hivták Észak-Arábiának azt a részét is, hol a hóditó törzs, Edom törzse lakott. A monda ezt a Muszrit megkaparitotta Egyiptom számára, nemkülönben a „kivonulás" számára is, mely a köztudatban még most is magán viseli a történelmi megbizhatóság bélyegét. Hogy az ó-testamentomi monda Muszrija nem Egyiptom, hanem a Judeától délre eső terület, ez többi közt kiviláglik — s erre *Winckler* assyrologus tette figyelmessé a világot — Debórah Énekéből is, ki Dávid istenének, Jahvenek székhelyéül az Edom-hegységet emliti. A Szinai-hegy akkor lett belőle, mikor Muszriból Egyiptom. Manethon görög müveltségü egyiptomi pap Kr. e. 260-ban keletkezett Schemájában beszél az egyiptomi kivonulásról is. Többi közt Josephus Flavius is fölhasználta ezt a mondát. Josephus szerint ez az esemény a „pásztorokra", a hykszoszokra vonatkozik, kik 200 (és nem 500) évig *uralkodtak* Egyptomon. Úgy Manethon, mint Josephus szerint a hykszoszok Egyiptomban uralkodó állást foglaltak el, az egyptomiak a XVI. században föllázadtak ellenük s kivivták azt a jogukat, hogy *szabadon elvonul-*

hatnak. Mintegy 240,000-en Sziriába mentek, várost épitettek *és ezt elnevezték Jeruzsálemnek.* Ez azonban nyilvánvalólag Josephusnak a hozzátétele. Izraelnek Egyptomban való jelenlétét csak akkor fogadhatjuk el, ha őket a hykszoszokkal azonosítjuk, ezt azonban nem tehetjük, mert a hykszoszok nem rabszolgák, hanem urak voltak s egyébként sem Palesztinából, hanem Ázsiából jöttek s mint „kassziták" a Kr. e. 18. században valószinüleg Babylont is meghóditották. Az idevonatkozó ó-testamentomi mondának részleteit, Mózes kitételét és megmentését a *zsidók, több egyéb mondával együtt, a babyloniaiaktól vették át.*

Francziaországban Loisy abbé „l' Evangile et l' Eglise" czimen könyvet adott ki, melyben Dr. Harnack theologiáját birálja. De úgy látszik, a Harnack műve rá sem tévesztette el hatását. A franczia róm. kath. lapok Loisy abbé munkáját kemény birálatban részesitik. A „Verité française" úgy találja, hogy abban sok merész, botrányos, heretikus tétel foglaltatik. A könyv a katholicismus épületét alapjától a tetejéig egészen lerombolja. Törvényesiti a görög schismát és a protestans egyházakat, mert Jézus Krisztusról azt mondja, hogy nem volt egyéb, mint egy nagy vallási reménynek a kiinditója. János evangeliuma szerzőjének János presbytert és nem János apostolt állítja. És megengedi azt, hogy a Krisztus eszméje, az Isten Igéje a görög bölcsészetből jött át, hogy a messiás zsidó eszméjét kibővitse és a pogányoknak elfogadhatóvá tegye. — Igy a „Verité française". Egy másik lap, „l' Univers et le Monde" a párisi érsek rendeletének megfelelőleg kerüli, hogy a könyvről sokat beszéljen; de azért egy levelező utján értesiti olvasóit, hogy a rochelle-i érsek szemináriuma tanárainak tudtára adta, hogy bármily elismeréssel viseltetik is Loisy abbé jelleme és tudása iránt, könyve következtetéseivel nem ért egyet. A lap hozzá teszi, hogyha a katholicismus elfogadja az evolutio tanát, melyet a könyv követni látszik, akkor a Sabatier irányához csatlakozik.

Bonaparte Napoleonnak egy mondását közli a Párisban megjelenő „Temps" (febr. 21. sz.). Müller, a weimari herczeg titkos tanácsosa jegyezte fel emlékirataiban, melyek nem rég kiadattak. Mikor 1813-ban Napoleon Weimaron átment s a herczeggel és tanácsosával, Müllerrel tárgyalt, e megjegyzést tette: „Ha V. Károly eszes ember lett volna, élére állott volna e mozgalomnak (a reformatiónak). E korszak szellemébe belátva, könnyen megerősithette volna uralmát az egész Németország felett."

Oroszországban fontos esemény a czár manifestuma, melyet közelebbről bocsátott ki. A manifestum közli a czárnak azt az elhatározását, hogy a türelmi törvény, mely az orthodox egyházon kivűl álló

alattvalói számára is szabad vallásgyakorlatot enged, érvényben tartassék és az orosz községi élet s a helyi nemesség és parasztság állapota javittassék. Ez kétségtelenűl bizonyiték Oroszország jelenlegi uralkodójának felvilágosodottságáról. De hogy mennyire fog terjedni e vallási türelem, bizonytalan. A manifestum erre nézve nem látszik elég világosnak. Az orthodox egyház uralma fentartandó, mondja a czár, de ez uralom alatt más hitvallású és szertartású orosz alattvalóknak hit- és vallásszabadságot kell engedni. Oroszországban úgy vélik, hogy a nem-orthodoxoknak némileg türhetőbbé akarják tenni a helyzetét. Csakhogy az orthodox egyház zsinatja a más hitvallásuakat nem felekezetnek, hanem eretnekeknek tekinti, a kiket a nyájhoz vissza kell vezetni. Lehet, hogy a czár manifestumának a földmivelés töllenditésére és a helyi képviselő testületek reformjára hatása lesz, de kétséges, hogy javit-e amaz alattvalóinak a sorsán, a kik az orosz egyházat elhagyták, mert lelkiismeretük nem engedte, hogy annak tovább is tagjai maradjanak. — A manifestum kiadását annak a befolyásnak tulajdonitják, melyet Tolstoi levelei gyakoroltak a czárra.

„Az unitárius theologiai hallgatók és a magyarországi prot. theol. hallgatók conferentiája.“ A magyarországi prot. theologiák „Közlöny“ czimü hivatalos lapjában a fenti czim alatt egy czikk jelent meg, a mely a valóságnak meg nem felelő állítást tartalmaz. „Ugy értesült — írja a czikk, — hogy az erdélyi unitárius theologusok azon kéréssel (?) fordúltak az eperjesi és pozsonyi theol. főiskolák ifjuságához, engedjék (?) meg nekik is, hogy a prot. theol. hallgatók conferentiain részt vegyenek.“ Rosszul értesült. Mert mi sem egyenként, sem testületileg egyáltalában semminemü kérést nem intéztünk egy magyarországi prot. theologiához sem, épen ilyen ügyben. Ugyan e lapban egy debreczeni theologus azt kérdi: „Keresztények-e az unitariusok?“ A kérdésre annyit jegyezhetünk meg, hogy az ő czikke és viselkedésük után itélve meg keresztényi voltukat, olyan értelemben keresztények csakugyan nem vagyunk és nem akarunk lenni. De Krisztus szellemének, eszméinek valódi követői s így jó keresztények, azok lehetőleg igyekezünk lenni. Azt megjegyzem, hogy e sorok írója egy pozsonyi theologussal, mint magán személy, levelet váltott. Ha minden prot. theol. intézet ifjusága ugy gondolkoznék, mint e pozsonyi theologus, akkor lehetne a protestans együttérzést szilárdítani. Igy azonban mi nemcsak, hogy nem kérjük önöktól a conferentialis egységbe való felvételt, hanem nem is óhajtjuk. Még mindig meg tudunk élni a nélkül is. — *(Egy papnövendék.)*

A kongregácziók és a politika. Ha valaki figyelmesen olvasta az utóbbi hetekben a franczia szerzetesrendek megrendszabályozására vonatkozó erélyes állami intézkedéseket, lehetetlen, hogy mélyebben fekvő okát ne keresse a kongregácziók sorsának. Kétségte-

len, hogy a franczia radikálisok szenvedelme nem vihette volna a dolgot ennyire, ha visszhangra nem talál szélesebb körökben is és bizonyos az is, hogy ellenségeskedés nem támad ott, hol erre *semmi* okot sem adtak. A franczia belviszonyoknak egy kitünő ismerője nyilatkozott nemrég erről a kérdésről. Röviden összegezve annyit mondott, hogy a kulturharczra éhes fanatizmuson kivül a *kongregácziók iránt már régen mutatkozó ellenszenv maguknak ez intézeteknek rovására irandó.* Bizonyos túltengés folytonosan új kongregácziók alapitásában, egynémely egyesületek kebelében túlerősen kifejlett kereskedő szellem, kihivó, sokszor tapintatlan beavatkozások politikai küzdelmekbe, a minőket főleg az asszumpczionisták engedtek meg nem egyszer maguknak — olyan tényezők, a melyek erősen előkészitették a minap eseményeit. Nagyon ártalmára volt a r. katholikusok ügyének Francziaországban némely vezérférfiaknak kalandos politikája, boulangizmussal való kokettirozás és a Dreyfus-ellenes mozgalmakban való túlságos részvétel. A naczionálisták kudarczot vallottak, a reakcziót pedig a r. katholiczizmus sinyli meg. Ezek után önkénytelenül eszünkbe jut az a sokat vitatott megkülönböztetés vallási és politikai katholiczizmus között. Azt mondották, olyan distinctio nincs. És mi mégis azt hisszük, jó volna, ha igy disztingváltak volna a franczia kamarában.

Katholikus és protestáns egyletek. A róm. katholikusokról azt mondják, hogy a protestánsoktól sokat tanultak vallási érdekeik megvédésére. Német lapokban olvassuk a figyelmeztetést, hogy a protestánsok is tanulhatnak ellenfeleiktől s főleg azt, hogy egyleteiket ne igyekezzenek az egyház felé tolni.

Kolozsvári collegiumunk vesztesége. Ulár Pál tanár ápr. 6-án elhunyt Budapesten, hová rokonait látogatni ment. Tanárságát ezelőtt negyvenhét esztendővel kezdette s az utóbbi harmincz évet főgymnasiumunknál töltötte el, mint jó tanár kötelességérzettel teljesítve hivatását. A klassikus nyelveknek volt a tanára. Folyóiratunkba írt egy értekezést »A Várostvédő Athene és az Eteobutadák papságáról«. Porait Budapestről Nógrádmegyébe szállították s ott helyezték kiküldött tanártársai Kovács János, dr. Nyiredi, Pálfi tanárok és a közönség részvétele s Józan és Kovács beszéde mellett végnyugalomra. Élt 65 évet.

Nagy Sándor †. Márt. 28-án hantolták el a kissolymosi temetőbe alig negyven éves korában. Oh, hogy ily korán szólittatott el! Lelkében az eszmék tisztán szürődtek, az ismeretek tisztán alakultak; lelke egyik világos tüköre volt a hitnek és tudománynak. S megvolt hozzá az adománya is a mindennapi mértéken felül, hogy gondolatot és érzelmet kifejezni tudjon. Egyik leghivatottabb hirdetője volt az evangeliumnak, a melynek szellemében élt és fényes reményében vált meg a földi léttől.

Gyászhirek. Péter Sándor városfalvi lelkész elvesztette édes anyját Péter Istvánné *Marosi Zsófiát*, ki márt. 8-án élete 72-ik évében halt meg Kolozsvárt. — Albertfy Jenő megyei hivatalnok neje, *Kalina Emilia* áll. isk. tanitónő Tordán márt. 10-én élete 40-ik évében hoszszas szenvedés után jobb létre költözött.

ARANYKÖNYV.

A Székely-Udvarhelyen épitendő unitárius templom javára tett kegyes adományok.

(I. közlemény.)

Br. Petrichevich-Horváth Kálmán 50 kor. A 264. számu gyűjtő-íven Sebesi Ákos kir. közjegyző 6 kor.

A 350. sz. gyűjtő-íven Sándor Mózes kir. tanácsos és neje 200 kor.

A dr. Gál Kelemen 115. sz. gy. ívén: Dr. Gál Kelemen 3 kor., Pap Domokos, Pálfi Márton, Demeter Dezső, Holló Károly, Major Sándor, Gálfi Lőrincz, Nagy Gyula 2—2 kor. Balázs András, N. N. 1—1 kor. Unitárius theologusok 4 kor. Együtt = 23 kor.

A 110. sz. gy. íven Szentiványi Gyula egyh. köri felügyelő-gondnok 10 kor.

A 398. sz. gy. íven Zakariás János 1 kor.

A Kozma Domokos 414. sz. gy. ívén: Barcsai Károly, Rösler és Gábor, Ferenczy Gyula, Koncz Ármin, Biró Sándorné 2—2 kor. Kapcza Tamás, olvashatatlan, Csató és Kun, Solymosi János, Haab és Heitz, N. . . . . Albert, Galter János, ifj. Galter János, özv. Veigel Ferenczné, Válentsik József, Barkóczy Albert, Gáspár József, Pávelkáné, Tamás Antal és Jula 1—1 kor. Sámson Lajos, N. N., Szakács J. 60—60 fill. Sterba, Dézsi Antal 50—50 fill. Hodor Károly, egy más, Virág, Nagy János, olvashatatlan, Szorger Ferencz, Szabó György, Szentes Gábor, ifj. Bodrogi György, Szabó Ferencz, Papp Z. István 40—40 fill. N. N, 30 fill. N. N., N. N., Válentsik N., N. N., P, I., N. N., Jakab, Benkő Sándor, N. N. Szamai István, Valináné, N. N., Koródi István 20—20 fill. Együtt = 34 kor. 10 fill.

Péter Sándor 400. sz. gy. ívén: Városfalvi közbirtokosság 20 kor. Városfalvi unitárius egyházközség 20 kor. Péter Sándor 5 kor. Bedő József 5 kor. Együtt = 50 kor.

Özv. Becsek Dánielné 415. sz. gy. ívén: Dr. Mezei Ödönné, N. . . . . . Jak. 3—3 kor. Fábián József 5 kor. Özv. Boros Károlyné, Valdman Lajosné, Kassay Ákosné, özv. Becsek Dánielné 2—2 kor. Dragomán, Flórián, Ernst György, Homolayné, Lukácsffyné, Gergely János, Müller Károly, egy valaki, Albertyné, E. Emberyné, Riemer Gusztáv, Gyarmathi Ferenczné 1—1 kor. Boros Károly 60 fill. Passek József, Schuller János 40—40 fill. N. N., N. N. 20—20 fill. Együtt = 32 kor. 80 fill.

Egyed Ferencz lelkész 87. sz. gy. ívén: A hom.-sz.-páli unitárius egyházközség 100 kor.

A 258. sz. gy. íven Gál Kálmán 1 kor.

Az Orbók Mór 315. sz. gy. ívén: Molnár Lőrincz 2 kor. Orbók Mór 5 kor. Tarján W. Gyula, Grátz Mór, Biró Gyula, Répay Dániel, Krausz Sándor 1—1 kor. Együtt = 12 kor.

Kovács Sándorné 213. sz. gy. ívén Zilahról: Özv. Puskás Sándorné, özv. Friedman Sámuelné, Hoppé Lipótné, Kiss Ernőné, dr. Fischer Ferenczné, Molnár Lajosné, dr. Berger Jánosné, Fodor Dánielné, Kovács Sándorné 2—2 kor. Wolf Józsefné (Maros-Ludas) 4 kor. Jakabfi Izsákné, Harmath Imréné, Derzsi Edéné, Hochsinger Sári, Orbán Károlyné, Babarczy Ferenczné, Kovács Ida, Szieber Paula, Vég Bálintné, Marosy Imréné, Szabó Sándor, Steiger Józsefné, Benkő Albert, Terge József, Szvoboda Mihály, dr. Koronkáné, Dobai Sándorné, Derzsi Gábor, Kovács Dénes, Péntek Farkasné, Munczhárt József 1—1 kor. Kovács Lászlóné, N. N. 60—60 fill. N. N. 40 fill. Együtt = 44 kor. 60 fill.

A 331. sz. gy. íven Ürmössy Miklós min. osztálytanácsos Budapestről 10 kor.

A 257. sz. gy. íven Szabó Albert kir. közjegyző Budapestről 10 kor.

Sikó Áron erdész 154. számu gy. ívén Lippáról: Földes János 3 kor. Puchreiner Henrik, Rölczel Márton 2—2 kor. Donáth Károly, Molnár Imre, Egry Ferencz, Závorszky István, B. Richárd, Gyürky Elek, Sugár Károly, N. N., Füredi Ede, olvashatatlan, Szente József, Klepp Miklós, olvashatatlan, Arányi Gyula, Wjarovszky, Sikó Áron 1—1 kor. Nagy Anna, Nagy Lujza 60—60 fill. Klepp Ödön 50 fill. Panek N. 40 fill. Együtt = 25 kor. 10 fill.

Barabás István 74. sz. gy. ívén Tordátfalváról: Unitárius egyházközség, Ifjúsági Önképzőkör 2—2 kor. Barabás István, Végh Gyula 1—1 kor. Sándor Zsigmond, Végh József 40—40 fill. Boros Mihály, Gombos András, Végh Mihály, ifj. Lukács János, Halmágyi Márton, özv. id. Boros Sándorné, ifj. Gombos Mihály, id. Boros György, Gombos Mózes, id. Boros Ferencz, Boros Sámuel, Nagy József, Pap Sándor, Lukácsi Zsigmond 20—20 fill. Szederjesi Ferencz, Benczédi Pál, Fekete László, Szőke Zsigmond 10—10 fill. Együtt = 10 kor.

A 316. sz. gy. iven Orbók Ferencz 2 kor.

A 287. sz. gy. íven László Mihály országos képviselő 50 kor.

Gyűjtő-ív nélkül a következő kegyes adományok folytak be:

Kőrispataki lelkésztől 4 kor. Baróthi takarékpénztártól 5 kor. Geréb Sándor a. boldogfalvi lelkésztől 5 kor. Szakács Zoltán sz.-udvarhelyi polgármestertől 10 kor. Udvarhely megyei takarékpénztár részvénytársaságtól 120 kor. H.-Ujfalvi dalkörtől 4 kor. Botár János posta- és távirda főtiszttől 10 kor. (az Unitár. Közlöny utján). Együtt = 158 kor.

E közlemény összege 829 kor. 60 fill.

Midőn e kegyes adományokat hálás köszönetünk mellett nyugtázzuk, erős bizalommal várjuk a hagyományos unitárius buzgóságnak és a magyar társadalom áldozatkészségének további megnyilatkozását. Ha mindenki megteszi azt, a mit tehet, szent ügyünk minél elébb győzelemre jut.

Sz.-Udvarhelyt, 1903. április 6.

Deák Lajos,	Barabás András,	Vári Albert,
gondnok.	pénztárnok.	lelkész.

Adakozások a maros-szent-benedeki unitárius templom kijavítására.

(Második közlemény.)

Méltóságos báró Petrichevich Horváth Kálmán egyházi főgondnok ur kegyes adománya 50 korona.

Budapesti unitárius egyházközség 20 kor.

A felső-rákosi unitárius egyházközség gyűjtőivén: Lőrinczi István 1 kor., Rákosi hitelszövetkezet 4 kor., Lőrinczi János István, Pető Miklós, Badar János, id. Pál Gy. András, Székely Miklós, Sándor János, Székely Mózes, Biró András, Biró Mózes 20—20 f., Fitori György felszegi, Biró Mózes felső, Fitori Ambrus, Pál Gy. Miklós, Sándor András 10—10 f., F.-rákosi unitárius egyházközség 2 kor. Összesen: 9 kor. 50 fil.

A mészkői unitárius egyházközség 5 kor.

Az iklandi unitárius egyházközség 2 kor.

A szt.-gericzei unitárius egyházközség gyűjtőivén: Az egyházközség 5 kor., Ürmösi Kálmán lelkész 1 kor. Összesen: 6 kor.

A toroczkói unitárius egyházközség gyűjtőivén: Az egyházközség 10 kor., Botár János, Kriza István 2—2 kor., Botár István 1 kor. 30 f., Klocza János 1 kor. 40 f., Kerekes István 30 f., Vernes Ferencz, Péterffi Gyula, Botár János, Moricz Miklós, Kelemen Ferencz, Demény József, Bartók Simon, Király István, Vernes János, Király István, Tamás Andor, Amási Ferencz, Borbély Péter, Kerekes Ferencz, Lakatos Miklós, Miklósi József, Székely János, özv. Kelemen Ilona, Simándi Andor, Jakab József, Balogh György, Botár Andor, Katona János, Czupor Ferencz, Botár János, özv. Botár Sára, Kelemen Istók, Lázár Miklós, Botár Simon, Csép János, ifj. Tóbiás János, Kriza Gergely, Zsakó Mihály, Vernes József, ifj. Király István, Pál József 1—1 kor. Összesen: 53 korona.

E közlemény összege........	145 kor.	50 fill.
Az első „ „	78 „	50 „
Együtt:	224 kor.	— fill.

A nemesszivü adakozók fogadják egyházközségünk hálás köszönetét.

Jónás István, számadó gondnok.

Biró Pál, lelkész.

Nyilvános köszönet. Méltóságos Szombathfalvi Albert ministeri titkár úr (róm. kath.), egy év előtt elhunyt édes anyja: Özv. Szombathfalvi Józsefné, sz. homoród-szt.-mártoni Biró Katalin emlékére, a közelebbről elmult karácsoni ünnepek alkalmával egyházközségünk Urasztalára egy szép, ezüst-poharat és egy díszes himzésü selyem kenyérteritőt ajándékozott, 300 korona értékben. E becses ajándékok s az ezeket kisérő szép levél egy nemesen érző szív fiui szeretetének, az ősök iránti igaz kegyeletének és szent vallásunk iránti megbecsülhetetlen rokonszenvének ékesen szóló bizonyságai.

Midőn a kegyes ajándékozónak, egyházközségünk nevében, e helyen is hálás köszönetünket nyilvánitjuk, egyszersmind kivánjuk, hogy nemes tettének igazi jutalmát találja meg — egyházközségünk hálás tisztelete mellett — abban az édes tudatban, hogy Isten előtt kedves dolgot cselekedett.

H.-Recsenyéden, 1903. ápr.

Gál József s. k. lelkész.

Béres Mihály, gondnok.